

A SZABAD IDŐ MARXISTA FOGALMÁNAK NÉHÁNY ÁLTALÁNOS ELMÉLETI-MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA

FUKÁSZ GYÖRGY

A szocializmus fejlődésének keretei között a társadalmi és technikai haladás egyre inkább napirendre tűzi a szabad idő kérdését Magyarországon is. A szabad idő növekedése világprobléma, s érthető módon előtérbe kerülnek a vele kapcsolatos kérdések a tudományos kutatásban, a közvélemény érdeklődésében. Mindez szükségessé teszi a szabad időnek az elméleti s a politikai-gazdasági gyakorlat számára egyaránt jelentős filozófiai elemzését is.

Számos általános elméleti-metodológiai kérdés közül is alapvetőnek bizonyul mindenekelőtt a szabad idő fogalmával, meghatározásával kapcsolatos problémák köre.

Mind ez ideig megoldatlan kérdés: mit kell érteni a *szabad idő fogalmán*. E fogalmi tisztázás jelentősége kétségtelen, ha figyelembe vesszük, hogy számos tudomány foglalkozik a szabad idő elméleti-gyakorlati problémáival, köztük olyanok, mint a szociológia, a szociálpszichológia, a pedagógia — s nem utolsósorban a felnőttoktatással foglalkozó andragógia —, a közgazdaságtudományok, a pszichológia stb. Különösen az ezek által végzett empirikus kutatások egyre határozottabban jelzik a szabad idő fogalmi megalapozásának szükségességét.

A szabad idő vizsgálatokhoz szükséges metodológiai előfeltételek, fogalmi kiindulópontok kimunkálása jellegzetesen a filozófia feladata. Egy filozófiailag megnyugtatóan megalapozott szabad idő fogalom nagy segítséget nyújthat a többi tudomány számára a sokrétű megközelítésekhez, az összehangolt kutatásokhoz, az oly gyakori félreértések elhárításához.

A szabad idő kutatások mai fejlettségi fokán — figyelembe véve a nemzetközi irodalomban tapasztalható megközelítéseket, eredményeket is — természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy e tanulmányunkban a szabad idő meghatározását adjuk. Csupán néhány — általunk sarkalatosnak vélt — probléma jelzésére kell korlátoznunk törekvésünket, mintegy előmunkáltként a szükséges fogalommeghatározáshoz.

*

Mondanivalónk szempontjából fontosnak tartjuk mindjárt a szabad idő probléma aktualitásának megítélését is. Ez mindenekelőtt azért érdekes számunkra, mert felhívja figyelmünket néhány lényeges összefüggésre, amelyekkel a marxista szociológusoknak számolniuk kell szabad idő fogalmuk kidolgozásakor.

A témával foglalkozó szociológusok körében eléggé általánosan elterjedt nézet, hogy a szabad idő új keletű, jellegzetesen XX. századi probléma. Így vélekedik E. Weber, nyugatnémet szabad idő kutató is. „A szabad idő nagyon fiatal fogalom, amely ez előrehaladó iparosítással a legszorosabb összefüggésben

tűnt fel, s csak a XX. században jutott szélesebb elterjedéshez.” S amilyen rövid múltra tekinthet vissza, annál nagyobb jövő áll előtte: „mind több olyan hang hallatszik, amely a szabad idő problémáját egyenesen mint a jövőt eldöntőt jellemzi”.¹

Tanulságos, ahogyan John Kenneth Galbraith jellemzi a szabad idő aktualitását s azokat az indokokat, amelyek révén maga a probléma előtérbe került korunkban. Keynes sorait idézi fel mottóként Galbraith, amikor „Az új ipari állam” c. könyvében a szabad idő problémáit tárgyalja. Keynes szerint: „... az ember létezése óta *első* ízben merül fel állandó problémaként, hogy mire használja mentességét a sürgető anyagi gondoktól, *mivel töltse ki szabad idejét*, amelyet a tudomány és a kamatos kamat vívtak ki számára, miként éljen okosan és kellemesen.”

Galbraith maga kétségbe vonja, hogy a szabad idő valóban növekedett volna, s a törvényes és a tényleges munkaidő hossza közti eltérések, a túlórák növekedése ismeretében valóban jogosnak tűnik a Galbraith által megfogalmazott kétely: „Meg kell mondanunk azonban, hogy az elmúlt 25 esztendőben az átlagos ipari munkahét inkább meghosszabbodott, mintsem megrövidült.” Galbraith a szabad idő növekedésének a lehetőségeivel együtt azonnal a szabad idő értelmes felhasználását akadályozó egyik legfontosabb kérdésre utal: arra, hogy a szabad idő *értékelése* híján a lehetőségek önmagukban kevésnek bizonyulnak.

Bertrand de Jouvenel a szabad idő probléma megjelenésében a fordulatot az 1960-as években jelöli meg. „Amilyen feszült figyelemmel fordulnak a munkaidő kihasználása felé, ugyanolyan csekély a figyelem a nem munkával töltött idő kihasználása iránt. Egyenesen azt mondhatjuk, hogy ez iránt a hatvanas évek előtt semmiféle érdeklődés nem nyilvánult meg.” De az életmód, a civilizáció mai állapota már nem írható le a munkaidő eltöltésének módjával. Ma már „az átélt órák teljességét” kell figyelembe venni. A szabad idő problémáinak előtérbe kerülését főként azzal magyarázza, hogy a *szabad idő láthatóbbá vált*. A munkaidő-csökkenések révén megváltozott helyzet pszichikai következményeként állapítja meg az ötnapos munkahétnek ezt a jellegzetes vonását. „A dolgozók számára mintegy észrevehetetlen a hatnapos munkahét folyamán szétforgácsolódó szabad idő. De igenis láthatóvá válik, amint egy szabad szombatba tömörítve jelentkezik.” S ehhez még hozzáteszi a járulékos idő további csökkenését is: a szabad szombat a közlekedési idő megtakarítását is jelenti.

A szabad idő probléma aktualitásának szociális összefüggéseiről szólva Jouvenel olyan tényezőket említ meg, mint a női kereső foglalkozás előtérbe kerülése, vagy az élet cezúráinak az eltolódása — cezúrának minősíti a munkába lépést, a családalapítást, a nyugdíjba vonulást. A szabad idő szerinte különösen két rétegben válik szembeötlővé: a fiatalok közt, akik még nem dolgoznak, s az idősek közt, akik már nem dolgoznak. A szabad idő növekedésének terét főként e két rétegben jelölve meg, mindenekelőtt az idősebb korosztálynál lát nagy feladatokat, éppen annak elhanyagoltsága miatt. „A jövő egyik nagy szociális problémája a nyugdíjasok szabad idejének felhasználása” — írja.

A szabad idő aktualitásának történeti megközelítése során ugyancsak szociális szempontokat hangsúlyoz az amerikai Kaminsky, aki ezt írja: „A huszadik

¹ E. Weber: „Das Freizeit problem. Anthropologisch-pädagogische Untersuchungen”, München—Bázel 1963, 9.

század eredménye, hogy a szabad idő megszűnt a vezető réteg privilégiuma lenni.”

Sajátosan gazdasági megfontolásokból kiindulva tárgyalja a szabad idő problémáit Clemens A. Andreae innsbrucki professzor „A szabad idő gazdaságtana” című könyvében. Véleménye szerint a szabad idő „a következő évtizedek gazdasági és szociális folyamatában mind nagyobb és nagyobb jelentőséghez jut. A munka világa nem tölt be többé uralkodó helyzetet az emberi életben, az ilyen irányú fejlődés gazdasági interpretációja már látható pl. abban a tényben, hogy Münchennek — noha itt a fizetések szintje alacsonyabb, mint bárhol másutt Németországban — a vonzereje nagyobb, mint a többi nagyvárosé. A Münchenben eltöltött szabad idő értéke kompenzálja a jövedelemben mutatkozó veszteséget.” S ebből olyan közgazdasági következtetést von le, hogy az ipartelepítéssel egyenrangúként kell tekinteni a szabad idő problémát: „A vállalatok telepítésének teóriáját ki kell egészítenünk a szabad idő szempontjaival” (s ezen az alapon az emberi szükségletek alakulásában jelzi a szabad idő ipar kialakulásának indítékait). „A szabad idő növekedése egész ipar kialakulásához vezetett, amelynek növekedési arányai meghaladják az elektronikáét és a vegyiparét.” (A szabad idő ipar páratlan arányú fejlődéséről számol be az „U. S. News and World Report” c. amerikai lap nemrégiben megjelent „A szabad idő üzlet: példátlan arányú fellendülés” c. cikke is. Ennek adatai szerint az USA-ban egy év alatt a szabad idő üzlet 105 milliárd dollárt hozott, — ez több, mint a vállalatok összprofitja, vagy a lakásépítésre szánt összeg stb. Becslések szerint az 1970-es évek végére ez az összeg megkétszereződik. Megalapozottnak tűnik az a megállapítás, hogy „az amerikaiak szórakozási igényeinek kielégítése páratlanul nagy vállalkozás és nagy üzlet”.)

Aligha kellene vitatkoznunk a fentebb idézett szerzőkkel abban, hogy a szabad idő korunk egyik igen fontos és egyre növekvő fontosságú problémája. Annál kevésbé elégítheti ki azonban a marxista kutatót a szabad idő probléma aktualitásának olyan magyarázata, amely egy (vagy egymás mellé rendelt több) „tényezőre” — az előrehaladó iparosítás, a tudomány és a kamatos kamat, a munkaidő-csökkenés, önmagukban vett szociális változások stb. stb. — hivatkozik csupán. A marxista történetiség módszere konkrétságot követel: a konkrét totalitásnak, a társadalmi összefüggésrendszer lehetséges teljességének a figyelembevételét. Ez — véleményünk szerint — mindenekelőtt a munka — szabad idő viszonyának tisztázását igényli, de nem elvont alakjában, hanem a maga történeti formameghatározottságában. Nyilvánvalóan számos vonatkozásban eltérő eredményre jutunk, ha a tőkés bér munka — szabad idő relációt elemezzük, illetve, ha a munka — szabad idő viszonyt a szocializmus feltételei közt vizsgáljuk.

Ennek megfelelően más és más gyakorlati következtetésre jutunk akár a szabad idő társadalmi megoszlását, vagy az optimális eltöltésével kapcsolatos tennivalókat illetően is. Magától értetődik pl., hogy nálunk a „szabad idő ipar” kifejlesztését mindenekelőtt a szabad időnek a szocialista társadalomban betöltött funkciója kell hogy meghatározza.

Vizsgálódásunk tárgya tehát elsősorban munka és szabad idő viszonya. Meggyőződésünk, hogy a témával foglalkozó irodalomban a szabad idő fogalmával, meghatározásával kapcsolatosan fellelhető nehézségek egyik alapvető elméleti-módszertani forrása e viszony nem kellően tisztázott volta. S megkockáztatjuk azt a feltevést is, hogy a polgári és marxista szabad idő felfogások közötti ellentét is éppen a munka — szabad idő viszony eltérő megítélésében

sűrűsödik. Érthető tehát, ha úgy véljük: egy elméletileg-módszertanilag valamennyire is koherens marxista szabad idő felfogás kimunkálásának nélkülözhetetlen előfeltétele e viszony átgondolása.

*

A továbbiakban — a definíció legcsekélyebb igénye nélkül — kísérletet teszünk a szabad idő marxista felfogásának, pontosabban e felfogással összefüggő néhány elméleti alapkérdésnek a körvonalazására. Azokra a problémákra gondolunk, amelyeknek legalább hozzávetőleges tisztázása nélkül nem beszélhetők el a szabad idő marxista értelmezése. Kiindulópontunk, természetesen, az eredeti marxi felfogás, amellyel kapcsolatban rögtön számolnunk kell azzal a nehézséggel, hogy van-e egyáltalán Marxnak szabad idő koncepciója, beszélhetünk-e ebben az értelemben marxi szabad idő fogalomról.

A mai polgári szabad idő szociológia olyan reprezentatív képviselője, mint J. Dumazedier is, vitatja, hogy egyáltalán van-e reális alapja a marxi szabad idő felfogásra való hivatkozásoknak. Szerinte a szabad idő problémája időben jóval későbbi keletű, jellegzetesen a XX. század problémája. Maga ez az értelmezés is latenszen magában foglalja a munka és szabad idő ellentétbe állításának nyomait, noha el kell ismerni: Dumazedier megkísérli legújabb könyvében, hogy meghaladja ezt a dichotomikus felfogást, amely a polgári szabad idő szociológusok többségére jellemző.

Igyekszünk kimutatni, hogy Marxnak van nagyon is kiérlelt — ha a mai problematikát nem is teljességgel átfogó — szabad idő koncepciója. Természetesen nem abban az értelemben, hogy felfogása kimerítené a formállogikailag egzakt fogalom ismérveit, hanem abban, hogy választ adott azokra a legfőbb elméleti kérdésekre, amelyek ma — ha olykor csak előfeltevések formájában — is a különböző szabad idő fogalmaknak mintegy a tartalmi keresztmetszetét adják.

Azt persze mindjárt előre kell bocsátanunk, hogy ami a szabad idő marxi koncepcióját illeti, ennek valamennyire is teljes rekonstruálása, részletes kibontása, az életműben sok helyütt fellelhető gazdag fejtegetések, értékes gondolat töredékek rendszerezése, értelmezése olyan önálló feldolgozást igényel, amely messze meghaladja jelen munka kereteit. Ebben a cikkben csak az általunk legfontosabbnak tartott problémáival — a munka és szabad idő viszonyával — összefüggésben teszünk kísérletet a marxi álláspont néhány alapvető elemének jelzésére (főképpen a „Grundrissé”-re támaszkodva). E viszony tisztázása — megítélésünk szerint — alapvető feladat a marxista szabad idő elmélet kidolgozása szempontjából, legalábbis ami az elmélet általános szemléleti-módszertani előfeltevéseit illeti.

A polgári szabad idő felfogások többségére a munka és szabad idő abszolút szembeállítás a jellemző. Egyfelől a munka mint olyan tevékenység, amely a kényszer, a kötelesség, a kívülről diktált fegyelem megtestesülése, amelyből hiányzik az egyéni szabadság minden lényeges mozzanata — nemcsak a tevékenység szabad megválasztásának hiánya értelmében, hanem a tekintetben is, hogy a modern technika feltételei közt, racionalizált formájában a munka nem elégíti ki az érdeklődés, az értelem, a részvétel, a kiteljesedés szükségleteit, nem nyújtja a „strukturált, felelősségteljes, befejezett tevékenység” élményét stb. Egyszóval a munka az egyén szabadságának, önmegvalósulásának egyenesen a tagadásaként mutatkozik.

Másfelől, a munkával szemben, a szabad idő jelenik meg az emberi élet

olyan szférájaként, ahol az egyén „próbálja megvalósítani azokat a lehetőségeket, amelyekkel hivatásszerű munkájában nem tud élni”, ahol a dolgozók szabadnak érzik magukat annak megválasztásában, hogy mit tevékenykedjenek, ahol egyáltalában kifejezhetik és kiteljesíthetik személyiségük egészét. A munkával szembeállított szabad idő válik ily módon az egyén szabadságának, önmegvalósításának, képességei gazdagodásának, fejlődésének legfőbb terepévé.

Munka és szabad idő dichotómiája ily módon munka és szabadság abszolút ellentétéként fogalmazódik meg: a munka, az „elidegenedés” világával szemben a személyes szabadság szférájaként értelmezett szabad idő, a munkától szabad „privát” élet, az egyedüli életsféra, ahol az egyénnek módjában áll külső kényszerszertől mentesen, „szabadon” megválasztani a tevékenységet, amelyben megvalósíthatja önmagát, a munkában nem realizálható lehetőségeit.

Munka és szabad idő (szabadság) eme elvont szembeállításának az egyik legfőbb forrása, hogy a polgári szociológusok többsége figyelmen kívül hagyja a munkásoknak a termelés feltételeihez való tényleges viszonyát — azokat a konkrét társadalmi viszonyokat, amelyek között a munka- és a szabad idő tevékenységek megvalósulnak —, s a munka elidegenedettséget végső soron pusztán „technikai elidegenedésként” tekinti, a szabad időt pedig ettől a technikailag előírt kényszerszertől függetlennek. A marxista szabad idő felfogás nem épülhet technicista előfeltevésekre; a tőkés termelés technikai feltételeit illetően abból kell kiindulnia, hogy „az abszolút és relatív értéktöbblet termelése határozza meg... a a tőkés termelési folyamat társadalmi és technikai alakulását”.²

A „technikai elidegenedés” megkésett koncepciójának kiindulópontját illetően Marx határozott választ ad a „Tőké”-ben azoknak, akik a gépi berendezés negatív hatását a termelési technika berendezésének, a munkaszervezet mechanizmusának sajátosságaihoz vezetik le. „A gépi berendezés tőkés alkalmazásától elválaszthatatlan ellentmondások és antagonizmusok nem léteznek, mert nem magából a gépi berendezésből, hanem annak tőkés alkalmazásából nőnek ki!” A „technikai elidegenedés” — koncepciója bármennyire is kritikus alaphangot üt meg a mai polgári társadalom berendezkedését illetően, a tőkés termelési viszonyok figyelmen kívül hagyásával tehetetlennek bizonyul ezekkel, illetve következményeikkel szemben. Végső soron tehát erre a felfogásra is érvényes Bill Sikes, a híres torokmetsző Marx idézte okoskodása: „Esküdt Uraim, ennek a kereskedelmi utazónak kétségtelenül elvágta a torkát. Ez a tény azonban nem az én bűnöm, ez a kés bűne. Ilyen mulandó visszásságok miatt megszüntessük a kés használatát? Gondolják csak meg! Hol lenne a földművelés és a kézművesség kés nélkül? Nem éppoly áldásos-e a sebészeten, mint amilyen tudós a bonctanban? S ráadásul nem készséges segítőtárs-e a vidám lakomázásnál? Ha megszüntetik a kést — visszavetnek bennünket a legmélysegebb barbárságba.”³

A polgári szabad idő szociológusok, ha felvetik is a munka mint a létfenntartás *eszköze* jellegéből eredő kényszerűséget, ezt többnyire természeti szükségyszerűségként fogják fel, a munkát nem társadalmi-történelmi meghatározottságában, nem a maga tőkés formájában vizsgálják. Vagyis megmaradnak

² Marx: A tőke, II; MEM 24, Budapest 1968, 350.

³ Marx: A tőke, I; MEM 23, Budapest 1967, 412—413.

azon a szinten, hogy a munkát csak mint bér munkát tudják elgondolni, a bér munka azonos náluk az egyáltalában vett munkával, konkrét társadalmi meghatározásai a munkának mint olyannak a jellegzetességeiként jelennek meg szemükben.

*

Bizonyára elegendő, ha itt csupán utalunk arra, hogy Marx valóban beszél ebben az értelemben is a munkáról — az „egyáltalában való munkáról” —, amikor azt a maga „egyszerű” és elvont mozzanataiban írja le, amikor az elemzés egyelőre még eltekint a munka konkrét társadalmi-történeti formameghatározottságától s „elegendő számára annyi, hogy az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon”. Ebben a formájában — illetve: „formanélküliségében” — a munka „használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának.”⁴

Ha mármost arra a kérdésre keresünk választ, hogy a gazdasági formameghatározás nélkül tekintett munkára mint az emberi tevékenység alapformájára milyen mértékben vonatkoztathatók a kényszerűség, a szabadságnélküliség határozományai, akkor könnyen belátható, hogy a polgári szabad idő szociológusok egy meghatározott termelési mód sajátosságait fogják fel a munkának mint olyannak a jellemzőiként, s lényegében nem jutnak tovább XVIII–XIX. századi elődeiknél.

A Smithszel folytatott vitájában Marx szemére veti a polgári közgazdaságtan klasszikusának, hogy a munkában pusztá áldozatot lát, csak „mint átkot tekint”. A munkával szemben Smithnél „a „nyugalom” jelenik meg az adekvát állapotként, mint „szabadsággal” és „boldogsággal” azonos”.⁵ Ezzel a tisztán negatív meghatározással szemben Marx kimutatja, hogy az egyénnek „egészségének, erejének, tevékenységének, ügyességének, jártasságának normális állapotában” éppígy szüksége „a munkának és a nyugalom megszüntetésének egy normális adagja is”.⁶

És itt nem valamiféle megmagyarázhatatlan természeti szükségszerűségként, biológiai kényszerűségként érvényesülő szükségletéről van szó, nem egyfajta tárgynélküli „mozgásigény” levezetéséről, sem nem pusztá mulatságról, szórakozásról, „ahogy Fourier erős grizettes naivitással felfogja”.⁷ A munkának a szabadsággal való lényegi egységét, a szabadságnak éppen a munka általi megvalósulását fogalmazza meg Marx a célszerűen tevékenykedő egyén meghatározásában. „A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésein kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra,

⁴ Uo. 174.

⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai; MEM 46/II, Budapest 1972, 85.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 86.

mégpedig annál inkább, minél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a saját tartalmával és végrehajtásának módjával, minél kevésbé élvezi tehát a munkát mint saját testi és szellemi erőinek játékát.”⁸ Ez a szabadságfogalom, mivel nem üres, nem metafizikus, természetesen magában foglalja a „kényszerűség”, a „nem-szabadság” elemét is.

„... a munka mértéke úgy jelenik meg, mint ami külsőleg adott, az elérendő cél és azon akadályok révén, amelyeket eléréséhez a munkának le kell küzdenie”. Csakhogy „akadályoknak ez a leküzdése magán-valóan a szabadság tevékenykedése”, továbbá „a külső célok a pusztán külső természeti szükségyszerűség látszatát levetve maradnak meg és mint olyan célokat tűzik ki őket, amelyeket csak maga az egyén tűz ki — tehát mint a szubjektum önmegvalósítása, tárgyasulása, ezért mint reális szabadság, amelynek akciója éppen a munka”.⁹

A munka és szabadság összefüggése nem redukálható a munka tartalmára, végrehajtási módjára, illetve a munkavégző egyénnek az ehhez való pszichológiai viszonyára.

A munka tehát az egyén számára is több annál „a mulatságra vagy örömtelenségre” való pusztán „kedélybeli” vonatkozásánál, amelyet mint tevékenykedés az embernek okoz. „A munka *pozitív, alkotó tevékenység*.”¹⁰

Ebben az utóbbi aforisztikusan tömör megfogalmazásban Marx munka és a dialektikusan felfogott szabadság lényegi azonosságát mondja ki. Ez természetesen *nemcsak az egyén* vonatkozásában érvényes — a munka eleve társadalmi tevékenység —, hanem abban az egyetemes emberi értelemben, amelyet Lukács György úgy fejez ki, hogy a munka „a társadalmi lét ősjelensége”.¹¹ Aligha kell külön hangsúlyoznunk, hogy a marxi munkafelfogás értelmében ez nem korlátozódik az emberré válásnak, a társadalom szűken vett genezisének folyamatára, hanem az egész emberi lét alapformájának a megjelölése, „... az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása.”¹²

Anélkül, hogy részletesebben belebocsátkoznánk a marxi munkaelmélet szerteágazó és messzevezető problematikájába, munka és szabadság viszonyának két további aspektusára utalunk csupán.

Az egyik az embernek a természet felett szerzett és általános termelőerőiben rögzített hatalmának szüntelen növekedése egészen a természeti erők „termelő fogyasztásáig”, a természeti folyamatok iparivá történő átváltoztatásáig¹³, s e folyamat részeként a természeti szükségyszerűség tételezetté változtatását¹⁴ egészen a tudomány közvetlen termelőerővé válásáig. Az ember anyagi és szellemi termelőerőiben felhalmozott hatalma a természet felett — szabadságának reális létezése. „Az ember egyetemessége gyakorlatilag éppen abban az egyetemességben jelenik meg, amely az egész természetet az ember *szervetlen* testévé teszi ...”¹⁵ A másik aspektust Marx így fogalmazza meg: az ember miközben „hat a rajta kívül álló természetre és meg-

⁸ Marx: A tőke, I; MEM 23, 169.

⁹ MEM 46/II, 86.

¹⁰ Uo. 88.

¹¹ Lukács György: A munka; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1972/1, 3.

¹² Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, Budapest 1962, 77.

¹³ Lásd Marx: A tőke, I; MEM 23, 359—360; MEM 46/II, 169.

¹⁴ Lásd Lukács György, id. mű, 10.

¹⁵ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, 49.

változtatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét”.¹⁶ A munkában az ember „kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát”.¹⁷ De Marx ebben a vonatkozásban sem egyfajta individuálisan tekintett munkás modelljéből indul ki, hanem a munka eleve társadalmi természetéből. A „saját természet megváltoztatásának” társadalmi összefüggéseit nyomon követhetjük például a termelés és fogyasztás kölcsönhatására vonatkozó fejtegetéseiben a „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatahoz” című művében,¹⁸ ahol egyebek között az emberi szükségletek történelmi termelésének mintegy a mechanizmusát tárja fel. Vagy utalhatunk arra az ugyancsak nem szűken értelmezendő megállapítására, hogy az „öt érzék *kiképeződése* az egész eddigi világtörténelemnek munkája”.¹⁹

A szükségletek termelésén Marx nyilvánvalóan nem egyszerűen meghatározott anyagi javak iránti szükségleteket ért. Az a tétel, hogy a termelés „nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára”, nem pusztán a szűken vett anyagi termelés-fogyasztás vonatkozásában érvényes összefüggést fejez ki. „A műtárgy — ugyanígy minden más termék — műteremtő és a szépség élvezésére képes közönséget hoz létre.”²⁰ Vagy a „Német ideológia” szavaival általánosabb társadalomelméleti értelemben: „az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják”.²¹ A legtágabb értelemben vett (anyagi, szellemi, szociális stb.) szükségletek kifejlesztése a munkában és a munka révén — az emberi gazdagság legfőbb anyagi tartalma. „A gazdagság *anyagilag* tekintve csak a szükségletek sokrétűségében áll.” „Minél inkább vannak *szükségesnek* tételezve a szükségletek, amelyek maguk is történelmiek — maga a termelés létrehozta szükségletek, a társadalmi szükségletek —, szükségletek, amelyek maguk is a társadalmi termelés és érintkezés eredménye, annál magasabban fejezt a valóságos gazdagság.”²²

Munka és szabadság lényegi azonossága tehát egyet jelent az ember munka általi önteremtésével, önlétrehozásával. A munka éppen ezért — mint permanens „akciója” az ember (társadalom) növekvő szabadságának, mint legfőbb forrása a társadalmat alkotó egyének fejlődésének, anyagi és szellemi erőik, szükségleteik és képességeik gyarapodásának — egyszersmind *öncél* is.

Marx egyetértőleg idézi Ricardót, aki a „termelést a termelés végett akarja”. „Ha valaki azt akarná állítani, mint Ricardo szentimentális ellenfelei tették, hogy a termelés nem mint olyan a cél, akkor elfelejti, hogy a termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az *emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*.”²³ „A valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejezett termelőereje.”²⁴

Marx természetesen nem áll meg Ricardo történelmileg jogosult polgári szemléleténél, álláspontjának mégoly „tudományos becsületességénél”. Marx

¹⁶ Marx: A tőke, I; MEM 23, 168.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lásd MEM 46/I, 17—21.

¹⁹ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, 73.

²⁰ MEM 46/I, 19.

²¹ MEM 3, Budapest 1960, 25.

²² MEM 46/II, 11.

²³ Marx: „Értéktöbblet-elméletek”, Második rész, Budapest 1961, 100.

²⁴ MEM 46/II, 172.

számára a „termelés a termelés végett” formula nem a polgári, a szűken gazdasági értelemben vett gazdagság tőke és munka ellentétére alapozott növelését jelenti, hanem az ember *egyetemes fejlődésének* világtörténelmi perspektíváját: „... ha a korlátozott polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének az erői — feletti emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremtő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés —, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg.”²⁵

A „termelés a termelés végett”, a munka mint „öncél” formulája tehát ugyanazt fejezi ki, mint amit Marx a kommunizmusra vonatkoztatva úgy fogalmaz meg, hogy itt „a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga ... a legfőbb létszükséglet”.²⁶

Az emberi szükségletek kielégítésére irányuló célszerű tevékenységként értelmezett munka és a szabadság összefüggésének ily módon három egymástól elválaszthatatlan vonatkozását emeltük ki:

1. magát a célmegvalósítás konstruktív folyamatát mint a „szabadság akcióját”;

2. a természet erőinek emberi-társadalmi erőkké való átváltoztatását, gyakorlati (munkaeszközök, ipar) és szellemi (tudomány stb.) elsajátítását;

3. az embernek önmagának az átalakítását a munkában és a munka által (szükségleteinek, képességeinek, társadalmi vonatkozásainak, tárgyi és szellemi gazdagságának, termelőképességének, érintkezésének stb. a termelése).

*

A munkának ezek a vonatkozásai valamennyi történelmi formájában — persze különböző fokon — megvannak. Ebben az értelemben — ha a munka elvont fogalmának, az „általában-való munkának” az ember elvont fogalmát, „az embert” feleltetjük meg a munka szubjektumaként, vagyis ha az ember — természet relációból indulunk ki, — a munka maga az emberi szabadság teremtésének és megvalósulásának folyamata. De természetesen amikor „termelésről van szó, mindig egy meghatározott társadalmi fejlődési fokon álló termelésről — társadalmi egyének termeléséről”, „meghatározott történelmi korszak” termeléséről van szó. Éppen ezért azoktól a meghatározásoktól, „amelyek a termelésre egyáltalában érvényesek”, külön kell választani az

²⁵ MEM 46/I, 367.

²⁶ MEM 19, Budapest, 19.

egyes termelési korszakok sajátosságait, hiszen épp ez a „különbség ettől az általánostól és közöstől az, ami a fejlődésüket teszi . . .”²⁷

A termelés egyes korszakainak azt a különbözőségét — amely egyben magában foglalja munka és szabadság viszonyának történelmi dialektikáját, — Marx a következőképpen összegezi a „Grundrissé”-ben felvázolt világtörténelmi korszakolásában:

„Személyi függőségi viszonyok (eleinte egészen természetadta módon) az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység csak csekély mértékben és elszigetelt pontokon fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok. A második hozza létre a harmadiknak a feltételeit.”²⁸

Ebből a történelmi periodizációból bennünket mindenekelőtt a tőkés termelési viszonyokat felölölő „második nagy forma” érdekel, amely megteremtí a közösségi termelésen alapuló társadalom feltételeit.

A termelés tőkés rendszere mint szükségszerű előfeltétele a kommunista társadalomnak, két ellentétes tendencia egységét mutatja: egyrészt a termelőerők egyetemes fejlődésére, a gazdagság korlátlan növelésére törekszik, de ez a fejlődés, „az emberi benső e teljes kimunkálása” együtt jár a dolgozó ember teljes kiüresítésével. „A termelőerő legmagasabb fejlődése, valamint a létező gazdagság legnagyobb kiterjedése egybeesik a . . . munkás degradálásával és életerőinek leegyenesebb kimerítésével.”²⁹

S a társadalomtudomány fejlődésében éppen Marx volt az első, aki a tőkének ezeket a tendenciáit nem esetleges velejáróiként, nem is elvont ellentétükben ragadta meg, hanem kimutatta, hogy ellentmondásos egységük a tőke lényegének immanens sajátja, s hogy dialektikájuk a tőkés termelési mód történelmi mozgásának s végül szükségszerű lehanyatlásának folyamata. „A tőke egyszerű fogalmában *magán-valóan* benne kell foglaltatniok civilizáló stb. tendenciáinak; nem pusztán külsőlegesen következményekként kell megjelenniök, mint az eddigi gazdaságtanokban. Éppígy az ellentmondásokat, amelyek később szabaddá válnak, latensen már ki kell mutatni benne.”³⁰

Marxnál természetesen nem pusztán „fogalmi” dialektikáról van szó. A tőke fogalmának ellentétessége magának a tőke valóságos, történelmi fejlődésének ellentétét fejezi ki. A dialektika alapja itt is az ellentétek mozgásának konkrét történetisége. Csak ezen az elméleti-módszertani bázison ragadható meg fogalmilag a valóság mozgása. Csak ezen az alapon tudta Marx meghaladni a tőkés elidegenedés előtti viszonyok romantikus visszasóvárgásának és e romantikus szemlélet pusztá elutasításának elvont ellentétét.

„. . . bizonyos, hogy ezt a dologi összefüggést többre kell becsülnünk összefüggéstelenségüknél vagy egy vérségi, ősi-szűk természeti meg uralmi és szolgasági viszonyokra alapozott csupán helyi összefüggésnél. Éppoly bizonyos, hogy az egyének nem rendelhetik alá maguknak saját társadalmi összefüggéseiket, amíg nem hozták létre ezeket. De időtlenség ezt a csupán *dologi*

²⁷ MEM 46/I, 12—13.

²⁸ Uo. 75.

²⁹ MEM 46/II, 209.

³⁰ MEM 46/I, 302.

összefüggést a természetadta, az egyéniség természetétől (ellentétben a reflektált tudással és akarással) elválaszthatatlan és benne immanens összefüggésnek felfogni. Ez az ő termékük. Történelmi termék. Fejlődésüknek egy meghatározott fázisához tartozik. Az idegenszerűség és önállóság, amelyben még ez az összefüggés velük szemben létezik, csak azt bizonyítja, hogy társadalmi életük feltételeinek megteremtése közben vannak még, ahelyett, hogy ezekből a feltételekből kiindulva kezdték volna meg a társadalmi életüket. Ez az egyének — természetadta — összefüggése meghatározott, korlátolt termelési viszonyok között. Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei. A képességek fejlődésének az a foka és egyetemessége, amelyen ez az egyéniség lehetővé válik, éppen a csereértékek bázisán való termelést előfeltételezi, amelyben azonban az egyén önmagától és másoktól való elidegenítésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is. A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, éppen mert vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította szembe magával mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amennyire nevetséges visszasóvároggni ezt az eredeti teljességet, annyira nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél. A polgári nézet soha nem jutott túl az ezzel a romantikus nézettel való ellentétben, és ezért ez a nézet mint jogosult ellentét kísérni fogja megboldogulásáig.”³¹

Tulajdon és munka elválása — ebben foglalható össze a tőkés termelési mód ellentétes tendenciáinak dialektikus mozgása és e mozgás kimenetele. Ez a folyamat több, egymással feltételező, egymásba átmenő formát ölt, amelyek tartalmukat tekintve e mozgás egy-egy fázisának tekinthetők.

Munka és szabadság viszonyának vizsgálatában négy ilyen fázis megkülönböztetése látszik célszerűnek, amelyek mindegyike magasabb szinten reprodukálja munka és tulajdon elválásának folyamatát, a végkifejlet felé hajtva a tőkés termelést jellemző ellentétes tendenciákat.

Az első fázis az *egyszerű csere*, amely itt természetszerűleg nem elszigetelt jelenségeként, az uralkodó termelési viszonyok kiegészítéseként, hanem mint az emberek közötti viszonyok alapformája jön szóba.

Külön fázist jelöl — az egyszerű cserén belül is — a *pénzviszonyok* egyetemessé válása, noha a pénz történetileg természetesen nem a tőkés viszonyok között uralkodóvá váló cserével jelenik meg.³²

A harmadik fázis a tulajdonképpeni *tőkeviszony*, a tőkés *bérmunka*, amely maga feltétele és egyben szükségszerű következménye a csere egyetemessé válásának.

³¹ Uo. 78—79.

³² Az első két fázis — csere és kifejlődött formájában: pénz — tárgyalásakor természetesen tőkés termelési viszonyokat feltételezünk. De hadd utaljunk arra, hogy maga Marx is lehetségesnek tartotta — tőkés termelést véve alapul — az egyszerű csere gazdasági formameghatározáson kívüli elemzését, az elvonatkoztatást a valóságos gazdasági viszonytól, amikor „az áru vagy a munka még csak mint csereérték, a vonatkozás pedig, mely által a különböző áruk egymásra vonatkoztatják, mint e csereértékek egymásra való cseréje, egyenlővé tételük van meghatározva”, s ennyiben „az egyének, a szubjektumok, akik között ez a folyamat végbemegy, csak egyszerűen mint cserélők vannak meghatározva”, „vonatkozásuk az *egyenlőség* vonatkozása”. (MEM 46/I, 147. skk.)

Végül a tőkés *gépi nagyipar* kifejlődése, mint a tőke létezésének legadekvátabb formája, megintcsak külön — végső — fázist jelent munka és tulajdon elválásában, munka és szabadság tőkés formák közötti fejlődésében.

Az említett négy fázis látnivalóan nem szigorúan történeti egymásrakövetkezést fejez ki — a történeti és a logikai egységének kimutatása e folyamatban messze túlmutatna e tanulmány keretein —; sokkal inkább logikai-módszertani megfontolások teszik lehetővé és indokoltá ezt a marxi szövegekkel nem ellentétes szakaszolást.

Igyekszünk kimutatni, hogy munka és tulajdon elválása — amelynek eredményeképpen egyfelől létrejön az emberek közötti „egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek, egyetemes képességeknek” említett rendszere, másfelől a dolgozó egyén ehhez a „belőle kimunkált” gazdagsághoz éppen mint „szegénységének a feltételeihez” viszonyul — hogyan bontakozik ki látens formájából „érzékletes realitássá” magában a munkafolyamatban.

1. Az első fázisként említett csere kifejlődése szükségképpen együtthalad a munkamegosztással. „A csere szükséglete és a termékeknek merő csereértékké változása ugyanolyan mértékben halad előre, mint a munka megosztása, azaz a termelés társadalmi jellegével együtt.”³³

Az árucserre kifejlődése mindenekelőtt a közvetlen *szükséglet és termelés elválását jelenti*. „Aki termékével saját szükségletét elégíti ki, használati értéket hoz létre ugyan, de nem árut. Ahhoz, hogy árut termeljen, nemcsak használati értéket kell termelnie, hanem használati értéket mások számára, társadalmi használati értéket.”³⁴

A közvetlen létfenntartásra korlátozódó termelés sok tekintetben gátolja az egyén fejlődését. Először is lényegében *adott szükségletek* kielégítését, újratermelését jelenti; másodsor az egyén *tárgyi gazdagsága*, a munka termelékenységének bármilyen magas fokát feltételezve, egyazon termékek pusztán nagyobb mennyiségének birtoklását fejezi ki (a maga „természeti meghatározottságában” „csak a használati gazdagságot fejezi ki” és „csak e gazdagság egy egészen különös oldalát”);³⁵ végül, ami a legfontosabb; munkájával az egyén *meglevő társadalmi vonatkozásainak, érintkezésének* körét lényegében változatlanul reprodukálja.

„A természeti gazdagság minden formája, amíg ezt a gazdagságot a csereérték nem helyettesíti, feltételezi az egyén egy lényegi vonatkozását a tárgyra, úgyhogy az egyik oldaláról az egyén maga tárgyasul a dologban és a dolog birtoklása egyszersmind mint egyéniségének egy meghatározott fejlődése jelenik meg; a juhokban való gazdagság az egyénnek mint pásztornak a fejlődése, a gabonában való gazdagság mint földművelőnek a fejlődése stb.”³⁶

Ezt az egyoldalúságot szünteti meg a csere, a „túlnyúlás” a saját különös szükségleten, az, hogy a mások szükségletének kielégítése válik a saját létfenntartás előfeltételévé, illetve a mások által termelt javak elsajátítása a munka éltető erejévé.

De a cserével egyben realizálódik munka és tulajdon elválásának egyik döntő mozzanata: *szükséglet és termelés elválása*.

„A forgalom szubjektumaiként a szubjektumok mindenekelőtt *cserélők*, és éppen az, hogy mindegyik ebben a meghatározásában ... van tételezve,

³³ MEM 46/I, 65.

³⁴ Marx: A tőke, I; MEM 23, 46.

³⁵ MEM 46/I, 129.

³⁶ Uo. 130.

alkotja a társadalmi meghatározásukat. Valójában csak mint szubjektivizált csereértékek . . . mint csereértékek birtokosai és cserére szorulóik, mint ugyanannak az általános közömbös társadalmi munkának az agensei lépnek szembe egymással . . . Ahogy a csere szubjektumaként lépnek szembe egymással, úgy annak aktusában igazolódnak . . . Csak tárgyi létezésüket cserélik ki . . . Ők maguk . . . közömbösekké bizonyulnak egymással szemben . . . Egyéni különösségük nem kerül bele a folyamatba. Az áruik használati értékeiben való anyagi különbözőség kihuny az áru árként való eszmei létezésében . . .”³⁷

Ily módon az egyszerű cserében is eleve fellelhető, ha kifejeletlen formában is, a munka és szabadság viszonya fejlődésének két említett ellentétes tendenciája. Noha a termékek és tevékenységek cseréje az egyének fejlődése számára mérhetetlenül tágabb teret nyit, mint a közvetlen szükségletre termelés, feloldva ennek korlátait, ugyanakkor fellazulnak az egyéneknek munkájuk termékéhez való „lényegi vonatkozásai”. Egyrészt a munka megosztásának fejlődésével egyre részlegesebbé válik „önmaguk tárgyasulása a dologban”. Másrészt el kell idegeníteniük önállósult, tárgyi létezésüket, terméküket, amelyet most már csak mint árut termelnek.

Ugyanezt az ellentétes tendenciát mutatja az egyének társadalmi vonatkozásainak fejlődése is. Egyfelől mérhetetlenül kibővül a termékek és tevékenységek cseréje révén a más emberekkel való érintkezésük, ugyanakkor ez a tárgyi közvetítettségű érintkezés leszűkül az egyének „tárgyi létezésének”, illetve pusztán egyenlő mennyiségű munkaidő cseréjére, minden egyéb vonatkozásban közömbösekké bizonyulnak egymással szemben. Továbbá érintkezésük nem a saját ellenőrzésük alatt bővül és fejlődik, hanem külső dologi adottságként, dologi burokokban megjelenő emberi viszonyok rajtuk uralkodó „túlhatalmaként”.

2. A második fázis munka és tulajdon elválásában — továbbra is az egyszerű csere feltételeit véve alapul — a pénzviszonyok egyetemes kiterjedése. „A munka valamelyest fejlett megosztása előfeltételezi, hogy mindenkinek a szükségletei nagyon sokoldalúvá váltak, terméke pedig nagyon egyoldalúvá. A csere szükséglete és a közvetlen csereeszköz fordított arányban fejlődnek. Tehát szükséges egy általános csereeszköz, amikor is a meghatározott termékeknek és a meghatározott munkának a csereképességre kell kicserélődniük.”³⁸ Az általános csereeszközben, a pénzben „a dolgok értéke külön van választva szubsztanciájuktól”, a terméktől „eloldott létezésre tesz szert”: a pénz „maguktól az áruktól különvált és tárgyasult csereérték”.³⁹ Ezt a szerepet a pénz úgy töltheti be, hogy ő maga a munkaidő mint általános tárgy, „vagyis az általános munkaidő tárgyasulása, a munkaidő mint általános áru”.⁴⁰

Éppen mint általános, bármely különös árura becserélhető áru, a pénz „a gazdagság egyetemes anyagi képviselője” a természeti gazdagság minden formájával szemben úgy jelenik meg, mint „maga az általános gazdagság” „egy különös anyagban koncentrálnak”, mint „egyéne” a gazdagságnak.

„A pénz . . . mint az egyéne az általános gazdagságnak, mint ami maga a forgalomból ered és csak az általánost képviseli, mint csak társadalmi eredmény, korántsem feltételez semmi egyéni vonatkozást birtokosához; birtoklása nem

³⁷ MEM 46/II, 377.

³⁸ MEM 46/I, 111.

³⁹ Uo. 67., 64.

⁴⁰ Uo. 84.

a birtokos egyénisége valamely lényegi oldalának fejlődése, hanem éppen az egyéniségnélkülinek a birtoklása . . . Az egyénhez való vonatkozása . . . merőben véletlenszerűként jelenik meg; ugyanakkor ez a vonatkozás egy az egyéniségevel semmiképpen nem összefüggő dologhoz neki egyszersmind, e dolog jellege révén, általános uralmat ad a társadalom felett, az élvezetek, munkák stb. egész világa felett.”⁴¹

Az egyéneknek — minden egyénnek — ez a hatalma, amelyet a többiek tevékenysége vagy a társadalmi gazdagság felett gyakorolnak, mint *pénz* tulajdonosát illeti meg őket, ami természetesen gazdagságuk — hatalmuk és társadalmi vonatkozásaik — *mértékét* is jelzi. Az egyén ezt a hatalmát és ezeket a társadalommal való összefüggéseit a „zsebében hordozza magával”.⁴² A pénz a maga kifejtett formájában így szükségképpen az egyes ember munkájának tárgyává, céljává és termékévé válik, az általános gazdagodási vágy pedig „az általános, magát mindig újraszülő gazdagság forrásává”. „Azáltal, hogy a munka célja nem egy különös termék, amely különös viszonyban áll az egyén különös szükségleteivel, hanem pénz, a gazdagság a maga általános formájában, először is az egyén serénységének nincs határa; ez a serénység közömbös a maga különössége iránt és minden formát felölt, amely a célt szolgálja; találekony abban, hogy új tárgyakat létrehozzon a társadalmi szükséglet számára.” A pénz ily módon válik „roppant szerszámmá a társadalmi termelőerők valóságos fejlődésében”, eszközzé arra, hogy „a gazdagságot az egyetemességig bővítsék”.⁴³

Ugyanakkor amilyen mértékben kifejlődik és általánossá válik a pénznek ez a „termelő” funkciója, abban a mértékben a pénzviszonyok magasabb fokon újratermelik az elidegenedést. Az egyének egyre inkább „elvonatkoztatások” uralkodnak.

Először azzal, hogy az áru csereértéke, kicserélhetősége önálló, saját létezés-sel bíró külső dologgá lesz az áru mellett, maga a tevékenység és a tevékenység terméke nem más, mint *a* csereérték, „azaz egy általános valami, amiben minden egyéniség, sajátosság tagadva van és kihunyt”.⁴⁴ Az egyén tehát itt már nem különös terméket termel, hanem a saját társadalmi összefüggéseit hordozó pénzt. Vagyis további konkrét vonatkozások válnak le a munkáról és termékéről, hiszen „a cserében az árut természeti tulajdonságai miatt kívánják, a szükségletek miatt, melyeknek objektuma. A pénzt viszont csak csereértéke miatt, mint csereértéket.”⁴⁵

Másodszor, miután a csereérték, amely voltaképpen az egyének „termelő tevékenységének egymás közötti vonatkozása”, a pénzben önálló dologi formát öltött, ezzel a pénz hatalmának növekedése a csereviszonyt a termelőkkel szemben külső és tőlük független hatalomként szilárdítja meg. „A tevékenység társadalmi jellege, akárcsak a termék társadalmi formája, akárcsak az egyénnek a termelésben való részesedése itt (a pénz közvetítésével. — *F. Gy.*) mint az egyénnel szemben idegen, dologi valami jelenik meg; nem mint egymáshoz való viszonyulásuk, hanem mint alárendelődésük olyan viszonyoknak, amelyek tőlük függetlenül fennállnak és a közömbös egyének egymással

⁴¹ Uo. 127—128., 130.

⁴² Uo. 74.

⁴³ Uo. 132., 133.

⁴⁴ Uo. 74.

⁴⁵ Uo. 66.

való ütközéséből keletkeznek. A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetősséggé.”⁴⁶

Harmadszor. „Ahogy az áru csereértéke kettősen létezik, mint meghatározott áru és mint pénz, úgy a csere aktusa szétesik két egymástól független aktusra: az áruk cseréjére pénz ellenében, a pénz cseréjére áruk ellenében; vételre és eladásra.”

A cserének mint vétel és eladások folyamatának az önállósulásával, azzal, hogy egy „kereskedőrend lép a termelők közé”, „a csere összmozgása maga is elválik a cserélőktől, az áruk termelőitől. A cseréért való csere elválik az árukért való cserétől.”⁴⁷

Végeredményben Marx a következőképpen foglalja össze az elidegenedésnek a cserében és pénzben eleve benne foglalt tendenciáit. „A forgalomban mint a csereértékek realizálásában benne foglaltatik: 1. hogy az én termékem csak annyiban termék, amennyiben mások számára az, tehát megszüntetett egyes, általános; 2. hogy csak annyiban termék a számomra, amennyiben elidegenítették, amennyiben mások számára való lett; 3. hogy csak annyiban termék a másik számára, amennyiben az maga is elidegeníti termékét; amiben már benne van 4. az, hogy a termelés számomra nem mint öncél jelenik meg, hanem mint eszköz. A forgalom az a mozgás, amelyben az általános elidegenítés általános elcsajátításként, az általános elcsajátítás pedig általános elidegenítésként jelenik meg. Mármint bármennyire úgy jelenik meg e mozgás egésze, mint társadalmi folyamat, és bármennyire az egyének tudatos akaratából és különös céljaiból indulnak ki e mozgásnak az egyes mozzanatai, — a folyamat totalitása úgy jelenik meg, mint objektív összefüggés, amely természetadta módon keletkezik; habár a tudatos egyének egymásra hatásából ered, de nincs benne a tudatukban és nincs is mint egész az alá besorolva. Saját egymásba ütközésük egy felettük álló, *idegen* társadalmi erőt termel számukra: kölcsönhatásukat mint tőlük független folyamatot és hatalmat. A forgalom — mivel a társadalmi folyamatnak egy totalitása — egyben az első forma, amelyben nemcsak — mint mondjuk egy pénzdarabban vagy a csereértékben — a társadalmi viszony jelenik meg az egyénektől független valaminek, hanem maga a társadalmi mozgás egésze. Az egyének egymásra való társadalmi vonatkozása mint az egyének feletti önállósult erő — akár természeti erőnek, véletlennek vagy tetszőleges egyéb formában képzelik is el — szükségszerű eredménye annak, hogy a kiindulópont nem a szabad társadalmi egyén. A forgalom mint az első totalitás a gazdasági kategóriák között jó arra, hogy ezt szemléltesse.”⁴⁸

3. A harmadik fázis, amelyet munka és szabadság összefüggése szempontjából a tőkés termelésre vonatkozóan megkülönböztettünk, a tőke—bérmunka viszony, munka és tulajdon voltaképpen elválása. „... a pénz tőkévé változása olyan történelmi folyamatot előfeltételez, amely a munka objektív feltételeit leválasztotta a munkástól, önállósította vele szemben, — másrészt viszont a már keletkezett tőkének és folyamatának az a hatása, hogy minden

⁴⁶ Uo. 74.

⁴⁷ Uo. 66., 67.

⁴⁸ Uo. 109.

termelést alávét magának és mindenütt kifejleszti és véghezviszi a munkának és a tulajdonnak, a munkának és a munka objektív feltételeinek szétválasztását.”⁴⁹

A csere kifejlődésével a csereértékre (pénz) alapozott termelés uralkodóvá válásával a szükséglet és termelés elválása szükségképpen továbbmegy munka és tulajdon elválásáig. Sőt a csere egyetemessé válása eleve feltételezi a bér-munkát. Már az egyszerű csere esetében is a munkatermék elidegenítése elve magának a munkának — nem mint folyamat, nem mint mozgás, hanem a nyugalom, a termék formájában — az elidegenítése. A tőke esetében nem pusztán a tárgyasult munkát képviselő áruknak mint egyenértékeknek a cseréje megy végbe, hanem magának a munkaképességnek, a közvetlen munkának a cseréje árukra; a munkaerő maga válik áruvá, méghozzá a legfőbb áruvá, „amíg a munkaképesség nem önmagát cseréli ki, addig a termelés alapzata még nem a cserén nyugszik, hanem a csere pusztán szűk kör, amely a nem-cserén nyugszik mint bázisán, ahogy a polgári termelést megelőző valamennyi fokon történik”.⁵⁰ Itt tehát „a *tárgyasult munkának* mint csereértéknek az eleven munkára mint használati értékre való cseréje”⁵¹ megy végbe, amelynek alapja a munkás tulajdonnélkülisége.

Az egyenértékek cseréje, és ennek megfelelően a cserélők egymástól való kölcsönös függőségének egyenlősége a tőkés termelés feltételei között ennél fogva csak látszat, de szükségszerű látszat.

„... a cserének és a csereértéknek a fejlődése ... maga után vonja azt, hogy felbomlanak mind egyfelől a *munkának a maga* létezési feltételeit illető *tulajdonviszonyai*, mind azok, amelyekben magát a *munkát a termelés objektív feltételei közé sorolják*: csupa olyan viszony amelyek a használati értéknek és a közvetlen használatra irányuló termelésnek, valamint egy közvetlenül még a termelés előfeltételeként meglevő reális közösségnek az uralkodását fejezik ki. A csereértékre alapozott termelés és az e csereértékek cseréjére alapozott közösség — bármennyire az a látszata ... hogy a tulajdont mint pusztán a *munka* folyamányát tételezi, hogy a saját munka termékének magántulajdonát feltételként tételezi, és a munkát mint a gazdagság általános feltételét — a munkának a maga objektív feltételeiből való elválasztását feltételezi és termeli. Az egyenértékeknek ez a cseréje végbemegy, csak a felszíni rétege egy olyan termelésnek, amely azon nyugszik, hogy idegen munkát *csere nélkül*, de a *csere látszatával* sajátítanak el. A csere e rendszere a *tőkén* nyugszik mint alapzatán, és ha a rendszert a tőkéből elválasztva tekintjük, úgy, ahogyan az magán a felszínen mutatkozik ... akkor ez pusztán *látszat*, de *szükségszerű látszat* ... a csereértékek rendszere — a munka által mért egyenértékek cseréje — átcsap *idegen munkának csere nélküli elszajátításába*, a munka és a tulajdon teljes elválasztásába, vagy ... ezt mutatja rejtett háttereként. Magának a csereértéknek és a csereértéket termelő termelésnek az uralkodása ugyanis azt *feltételezi*, hogy maga az idegen munkaképesség

⁴⁹ Uo. 389. Itt természetesen nem foglalkozhatunk a pénz tőkévé változásának folyamatával, amelynek feltétele az eredeti felhalmozás. Marx ez átváltozás lényegét a következőkben foglalja össze: „A tőke sajátja csakis az, hogy egyesíti a kezek és a szerszámok általa készentalált tömegeit. Fennhatósága alatt tömöríti őket. Ez az ő valóságos felhalmozása; munkásokat halmoz fel egyes pontokon szerszámaikkal együtt.” (MEM 46/I, 385.)

⁵⁰ MEM 46/II, 143.

⁵¹ MEM 46/I, 391.

cseréérték — azaz hogy az eleven munkaképesség el van választva objektív feltételeitől; hogy az eleven munkaképesség ezekhez a feltételekhez — vagyis saját objektivitásához — mint idegen tulajdonhoz viszonyul; egyszóval, hogy mint tőkéhez viszonyul hozzájuk.”⁵²

A tőkés és munkás közti csere — tárgyasult munkát képviselő áruk csereje eleven munkára — valójában tehát nem csere. „Amit a tőkés becserél, az a *munkaképesség*; ez az a csereérték, amelyet megfizet. Az eleven munka az a használati érték, amellyel ez a csereérték az ő számára bír, és ebből a használati értékből fakad a többletérték és egyáltalában a cserének a megszüntetése.”⁵³ A munkás magát a munkáját cseréli ki tőkére, az „értéket fiadzó tevékenységet”, a munkája feletti rendelkezhetést. Éppen ez a „csere” fejezi ki azokat a termelési módot meghatározó viszonyokat, amelyek között a munka és objektív feltételei (termelési eszközök) egyesülnek. Ezek a viszonyok abban foglalhatók össze, hogy először, „a munkás . . . mint szabad tulajdonos rendelkezik a munkaképességével, mint áruhoz viszonyul hozzá; ehhez munkaképessége szabad tulajdonosának kell lennie. Másodszor pedig, hogy munkáját már nem egy másik áru, tárgyasult munka formájában kell kicserélnie, hanem az egyetlen áru, amelyet felkínálhat, eladhat, éppen az ő eleven testi valójában meglevő, eleven munkaképessége, tehát hogy munkája tárgyasulásának a feltételei, munkája tárgyi feltételei idegen tulajdonként, a forgalomban a másik oldalon, önmagán túl található árukként léteznek.”⁵⁴

Objektív feltételeitől elválasztva, most „a munka egyrészt az *abszolút szegénység mint tárgy*, másrészt a gazdagság *általános lehetősége* mint szubjektum és mint tevékenység . . .”⁵⁵

A munka mint „megtermékenyítő elevenség” most pusztán a tőke használati értéke: a gazdagság általános termelőereje, értéket létrehozó, gazdagságot gyarapító tevékenység.

Ez az értékteremtő tevékenység, a tőkés gazdagság gyarapítása a munkás számára létfeltétel, hiszen „a *szükséges* munkaidő létezésének *fölös* munkaidő létrehozása a feltétele”. Egyáltalában: a munkásoknak a tőkétől való teljes függősége, a termelés tárgyi feltételeitől való teljes eloldozottságuk azt feltételezi, hogy a „tőke körül mint létfenntartásuk kizárólagos talaja körül csoportosuljanak”.⁵⁶

Ezzel egyszersmind mindazok a történelmileg létrehozott szükségletek és képességek, amelyek az egyszerű csereben az egyes termelők és cserélők tevékenységét meghatározták — a szükségletek bővítése, az általános gazdagságra való nyughatatlan törekvés, a határtalan és bármely formát felölteni képes serénység, leleményesség stb. —, most a tőke meghatározásaiként jelennek meg. A termelés összes társadalmi potenciái most a tőke termelő erői, „a tőke ezek szubjektumaként jelenik meg”.⁵⁷

Egyrészt magában a *termelés folyamatában*: „A munkások társulása — kooperáció és a munka megosztása mint a munka termelőkenységének alap-

⁵² Uo. 386—387.

⁵³ MEM 46/II, 40.

⁵⁴ Uo. 407.

⁵⁵ MEM 46/I, 193.

⁵⁶ MEM 46/II, 65.

⁵⁷ Uo. 62.

feltételei —, akárcsak a munka összes termelőerői, azaz amelyek meghatározzák intenzitásának és ennél fogva extenzív realizálásának fokát, a *tőke termelőerejeként* jelennek meg. A munka kollektív ereje, társadalmi munka jellege ezért a *tőke kollektív ereje*. Éppúgy a *tudomány*. Éppúgy a munka megosztása . . .”⁵⁸

Tehát sok munka egy célra való koncentrálása, tehát egyszerre sok munkás többletmunkájának mozgásba hozása, sok egyidejű eleven munkanap többletidejének kisajátítása kell ahhoz, hogy a tőke „mint *tőke* élhessen, azaz a munkásléttel szemben a gazdagságot képviselje a fogyasztásban”, illetve, hogy „félretegyen többletmunkát a felhalmozás számára”.⁵⁹

A többletmunkának a szükséges munkához való aránya, a többletmunka-órák számának maximális növelése a munkanapon belül — ez a tőke első számú törvénye, legnagyobb hajtóereje. „A munka termelőerejének fejlődése — először is a többletmunka tételezése — szükségszerű feltétele a többletérték növekedésének vagy a tőke értékesítésének. A gazdagodás végtelen törekvéseként a tőke tehát igyekszik a munka termelőerőinek végtelen gyarapítására és életre hívja azt.”⁶⁰

Az első dolog az, hogy a termelőt arra készíti, hogy a „maga munkásszükségletén . . . az eleven valójának fenntartására irányuló közvetlen szükségletén felül” termeljen. „A tőke nagy történelmi oldala az, hogy *létrehozza* ezt a *többletmunkát*, a pusztá használati érték, a pusztá létfenntartás álláspontjáról fölösleges munkát . . .”, továbbá, hogy a parancsnoklása alá vont munkafolyamat megszervezésével, „szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik . . .”; „mint a gazdagság általános formájára való nyughatatlan törekvés, a tőke túlhajtja a munkát természeti szűkösségének határain és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségyszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyébe egy történelmileg létrehozott szükséglet lépett. Ezért *termelő a tőke*; azaz *lényegi viszony a társadalmi termelőerők fejlődése szempontjából*. Csak akkor nem ilyen többé, amikor maguknak ezeknek a termelőerőknek a fejlődése korlátokba ütközik magában a tőkében.”⁶¹

A tőkének az az általános tendenciája, hogy a termelés minden korlátján túlhajtson, együtt jár a *forgalom* szüntelen bővítésének törekvéssel. „. . . a tőkére alapozott termelésnek egy feltétele a *forgalom egyre bővülő körének a termelése*, akár úgy, hogy a kört közvetlenül bővítik, *akár úgy, hogy több pontot hoznak benne létre termelési pontként*. Ha a forgalom először úgy jelent meg, mint adott nagyság, itt mint mozgó és maga a termelés által táguló nagyság jelenik meg . . . Ezért ahogy a tőkének egyrészt tendenciája egyre több többletmunkát . . . előidézni önmaga kiegészítéseként; alapjában véve továbbterjeszteni a tőkére alapozott termelést, illetve a neki megfelelő termelési módot. A *világgpiac* létrehozásának tendenciája közvetlenül maga a tőke fo-

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 65.

⁶⁰ MEM 46/I, 234.

⁶¹ Uo. 218—219.

galmában adva van. Minden határ leküzdendő korlátként jelenik meg. Mindekelőtt magának a termelésnek mindegyik elemét alávetni a cserének és a cserébe be nem kerülő, közvetlen használati értékek termelését megszüntetni, azaz éppen a tőkére alapozott termelést állítani korábbi, a tőke álláspontjáról természetadta termelési módok helyére. A *kereskedelem* itt már nem úgy jelenik meg, mint az önálló termelések között fölöslegük kicserélésére végbemenő funkció, hanem mint magának a termelésnek lényegileg mindent átfogó előfeltétele és mozzanata.”⁶²

Végül Marx a következőkben összegzi a tőke civilizáló funkcióját, amely miután kifejlődött, maga válik szükségképpen a tőke korlátjává. „Tehát az egész természet átkutatása, hogy a dolgok új hasznos tulajdonságait fedezzék fel; természetnyi idegen éghajlat és ország termékeinek egyetemes cseréje; a természeti tárgyak új (mesterséges) elkészítései, miáltal új használati értékeket adnak nekik. A föld átkutatása minden oldalról, hogy felfedezzenek mind új hasznavehető tárgyakat, mind a régi tárgyak új használati tulajdonságait, mind új nyersanyag-tulajdonságaikat stb.; ezért a természettudománynak a legmagasabb pontra való fejlesztése; éppúgy magából a társadalomból eredő új szükségletek felfedezése, megteremtése és kielégítése; a társadalmi ember összes tulajdonságainak kultúrája és ennek az embernek mint a lehető leginkább szükségletekben gazdagnak, mivel tulajdonságokban és vonatkozásokban gazdagnak a termelése — a lehető leginkább totális és egyetemes társadalmi terméként való termelése — (mert ahhoz, hogy sok oldalról élvezzen, élvezőképesnek, tehát magas fokon kulturáltnak kell lennie) — éppúgy feltétele a tőkére alapozott termelésnek. Ez nemcsak a munka megosztása, új termelési ágak, azaz minőségileg új többletidő létrehozása, hanem a meghatározott termelés eltaszítása önmagától új használati értékű munkaként; munkafajták, termelésfajták egyre bővülő és átfogó rendszerének kifejlesztése, melyeknek szükségletek egyre bővebb és gazdagabb rendszere felel meg.

Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre — azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát —, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akárcsak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint *magán-valóan magasabb*, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot terem, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség *lokális fejlődése* és mint *természetimádás* jelenik meg. A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak; és önálló törvényeinek elméleti megismerése maga is csak úgy jelenik meg, mint fortély arra, hogy alá vessék az emberi szükségleteknek, akár a fogyasztás tárgyaként, akár a termelés eszközeként. A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korlátokon és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglevő szükség-

⁶² Uo. 296—297.

leteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét.

Abból azonban, hogy a tőke minden ilyen határt korlátként tételez és ezért *eszmeileg* túlvan rajta, korántsem következik az, hogy *reálisan* leküzdötte, és mivel minden ilyen korlát ellentmond a tőke meghatározásának, termelése ellentmondásokban mozog, amelyeket állandóan leküzdenek, de éppoly állandóan tételeznek. Mi több. Az egyetemesség, amelyre feltartóztathatatlanul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismertetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennél fogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát.”⁶³

Egyszóval bármennyire is úgy van, hogy a tőke „úgy tételezi magának a gazdagságnak... és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglevő előfeltételeinek állandó forradalmasítását mint újratermelésének előfeltételét”, s a fogyasztás, érintkezés, tudás stb. fejlődésének minden foka bármennyire is „úgy jelenik csak meg neki, mint korlát, melyet leküzdeni törekszik”, a legfőbb termelőerő, „a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle ki-munkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és a saját szegénységének a feltételeihez”.⁶⁴ Éppen ez az ellentétes fejlődés — a munkás elidegenedésének „bővített újratermelése” — a tőke új korlátja.

Az egyénnel mint csupasz munkaképességre redukált szubjektummal állnak szemben munkájának objektív feltételei; az eleven munkának mint pusztán a tőke számára való használati értéknek egyetlen „funkciója” a tőke fenntartása és gyarapítása.

„... a munkaképességnek a saját feltételeivel szembeni pusztán szubjektív létezése egy csupán közömbös objektív formát ad neki ezekkel szemben — ő csupán egy különös használati értékű *érték* az értékesítésének saját feltételei mint más használati értékű *értékek mellett*. Ezért ahelyett, hogy ezek mint megvalósításának feltételei realizálódnának a termelési folyamatban, ellenkezőleg a munkaképesség létezése úgy kerül ki a termelési folyamatból, mint pusztá feltétele annak, hogy *ezen* vele szemben magáért-való értékként értékesüljenek és fennmarajanak. Az anyag, amelyet megmunkál, *idegen* anyag; éppúgy a szerszám *idegen* szerszám; munkája csak úgy jelenik meg, mint járulék hozzájuk mint a szubsztanciához és ezért olyasmiben tárgyiasul, ami nem az *övé*. Sőt maga az eleven munka is mint *idegen* jelenik meg az eleven munkaképességgel szemben, amelynek munkája, amelynek saját életnyilvánulása, mert átengedték a tőkének tárgyiasult munkáért, magának a munkának a termékéért. A munkaképesség úgy viszonyul az eleven munkához, mint idegenhez, és ha a tőke meg akarná fizetni *anélkül*, hogy dolgoztatná, a munkaképesség örömmel belemenne ebbe az alkuba. A saját munkája tehát éppoly idegen neki — és irányítása stb. szerint az is —, mint az anyag és a szerszám. Ezért azután a termék is úgy jelenik meg neki, mint idegen anyagnak, idegen szerszámnak és idegen munkának a kombinációja — mint *idegen tulajdon*, és a termelés után a munkaképesség csak szegényebb lett

⁶³ Uo. 297—299.

⁶⁴ MEM 46/II, 24.

a kiadott életerővel, egyébiránt meg újra kezdődik a robotoltatása mint életfeltételeitől elválasztva létező pusztán szubjektív munkaképességé.”⁶⁵

Még határozottabb formában, még súlyosabb következményekkel jelenik meg az elidegenedés, amikor a tőke már a saját maga létrehozta feltételek talaján termeli újra magát, amikor a többletérték termelése egyszersmind többlettőke termelése.

„Az érték önálló magáért valósága az eleven munkaképességgel szemben — ezért tőkeként létezése — az objektív munkafeltételek objektív, magukhoz tartó közömbössége, *idegensége* az eleven munkaképességgel szemben, melyek addig a pontig mennek tovább, hogy ezek a feltételek úgy lépnek szembe a munkás személyével a tőkés személyében — mint saját akarattal és érdekekkel bíró megszemélyesülések —, a tulajdonnak, azaz a dologi munkafeltételeknek ez az abszolút *szétválása, elválása* az eleven munkaképességtől — hogy mint *idegen tulajdon*, mint egy másik jogi személy realitása, az *ő* akaratának abszolút területe lépnek szembe vele — és hogy ezért másrészt a munka mint *idegen munka* jelenik meg a tőkésben megszemélyesült értékkel, illetve a munkafeltételekkel szemben —, ez az abszolút elválás tulajdon és munka között, az eleven munkaképesség és realizálásának a feltételei között, tárgyiasult és eleven munka között, az érték és az értéklétrehozó tevékenység között — ezért a munka tartalmának idegensége is magával a munkással szemben — ez a szétválás most szintén *mint magának a munkának a terméke, mint saját mozzanatainak tárgyiasulása*, objektíválódása jelenik meg. Mert maga az új termelési aktus révén — amely csak megerősítette a tőke és munka közötti őt megelőző cserét — a többletmunka és ezért a többletérték, a többlettermék, egyáltalában a munka összeredménye (a többletmunkaé éppúgy, mint a szükségesé) úgy volt tételezve, mint tőke, mint az eleven munkaképességgel önállóan és közömbösen vagy mint a maga pusztá használati értékével szembelépő csereérték. A munkaképesség csak elsajátította a szükséges munka szubjektív feltételeit — a létfenntartási eszközöket a termelő munkaképesség számára, azaz megvalósításának feltételeitől elválasztott pusztá munkaképességként való újratermelését — és magukat ezeket a feltételeket úgy tételezte, mint idegen parancsoló megszemélyesülésben vele szembelépő *dolgokat, értékeket*. Nemcsak nem gazdagabban, hanem szegényebben lép ki a folyamatból, mint ahogy belépett. Mert nemcsak hogy helyreállította a szükséges munka feltételeit mint a tőkéhez tartozókat, hanem a benne lehetőségként rejlő értékesítés, értéklétrehozó lehetőség most szintén mint többletérték, többlettermék létezik, egyszóval mint tőke, mint az eleven munkaképesség fölötti uralom, mint saját hatalommal és akarattal felruházott érték szemben a munkaképességgel annak elvont, objektumnélküli, tisztán szubjektív szegénységében. Nemcsak az idegen gazdagságot és a saját szegénységet termelte, hanem ennek a gazdagságnak mint magát önmagára vonatkoztató gazdagságnak a viszonyát is a munkaképességhez mint a szegénységhez, melynek fogyasztása által a gazdagság új életerőt szív magába és újra értékesíti magát. Mindez a cseréből eredt, amelyben a munkaképesség tárgyiasult munkának egy mennyiségére kicserélte a maga eleven munkaképességét, csakhogy most ez a tárgyiasult munka — létezésének ezek a rajta kívül létező feltételei és ezeknek a dologi feltételeknek az önálló rajtakívülisége — mint *saját terméke*, mint tőle magától tételezett jelenik meg, mind

⁶⁵ MEM 46/I, 347—348.

a saját objektíválódásaként, mind magának egy önmagától független és rajta éppenséggel uralkodó, *a saját tette által uralkodó* hatalomként való objektíválódásaként.”

„A munka álláspontjáról tekintve tehát a munka úgy jelenik meg a termelési folyamatban tevékenykedőnek, hogy az objektív feltételekben való megvalósulását egyszersmind mint idegen realitást ellöki magától és ezért önmagát ezzel a tőle elidegenült, nem hozzá, hanem másokhoz tartozó realitással szemben mint szubsztancianélküli, pusztán szűkölködő munkaképességet tételezi; hogy a saját valóságát nem magáért-való létként, hanem pusztán másért-való-létként és ezért egyben pusztán más-létként, illetve a másik vele magával szembeni léteként tételezi.”⁶⁶

Azt látjuk tehát, hogy a tőke magasabb hatványon termeli újra a munka és tulajdon elválásának azokat az ellentétes tendenciákat (a társadalmi gazdagság mindenoldalú fejlesztése, illetve a munka elidegenedése), amelyek az „előző” két fázist jellemezték. A két tendencia ellentétének imént jellemzett mozgása szükségképpen továbbvezet a negyedik fázishoz, a tőkés gépi nagyiparhoz, amely munka és szabadság összefüggésének újabb fázisát, szintjét jelenti.

4. A *gépi nagyipar* a tőke fejlődésének szükségszerű foka. Ezzel, a gépi berendezés létrehozásával tételezi csak a tőke a neki megfelelő termelési módot. „A gépben és méginkább a gépi berendezésben mint automatikus rendszerben a munkaeszköz, használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint, egy az állótőkével és egyáltalában a tőkével *adekvát* létezéssé van változtatva, és a forma, amelyben mint közvetlen munkaeszközt bevonták a tőke termelési folyamatába, egy maga a tőke által tételezett és neki megfelelő formában van megőrzötten-megszüntetve.”⁶⁷

A modern ipari termelés legfőbb „technológiai” sajátossága, hogy a munkás már nem egyszerűen munkaeszközöket használ a természeti tárgyak megmunkálására, azaz „nem iktat be módosított természeti tárgyat közléptékként az objektum és önmaga közé”, hanem magát a természeti folyamatot változtatja át iparivá és „iktatja eszközként maga és a . . . természet közé, amelyet hatalmába kerít”.⁶⁸ A gépi nagyipar fejlődésének az az iránya, hogy az összes tudományt „foglyul ejti” és közvetlen termelőerővé változtatja. A tudomány a termelés közvetlen anyagi elemeként „a gépi berendezés élettelen tagjait arra kényszeríti, hogy konstrukciójuk révén mint automata célirányosan hassanak”. A tudás, az ügyesség, „a társadalmi agy általános termelőerői” maguk öltének közvetlenül testet a gépi berendezésben, úgyhogy a termelés voltaképpen nem más, „mint a tudomány technológiai alkalmazása”.⁶⁹

Amilyen mértékben a gépi nagyipar kifejlődik, vagyis a termelési folyamat átváltozik egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá, abban a mértékben *csökken a közvetlen munka tevékenységi tere, szerepe, funkciója*. Lényegesen megváltozik a munkás helyzete a termelési folyamatban, mindezekelőtt a termelési eszközöz való viszonyát tekintve.

Amíg a munkás egyszerű munkaeszközökkel termelt, a „fő ágense” volt a termelésnek: „saját ügyességével és tevékenységével lelket lehelt” a szer-

⁶⁶ Uo. 338—339., 340. (Kiemelés — *F. Gy.*)

⁶⁷ MEM 46/II, 160. (Kiemelés — *F. Gy.*)

⁶⁸ Uo. 169.

⁶⁹ Uo. 161—163.

számba mint szervbe, amely tevékenységét az objektumra közvetítette. A gépi termelésnél a munkás „már csak a gép munkáját, annak akcióját a nyersanyagra közvetíti — felügyel rá és a zavaroktól óvja”. Itt már „a gép, amely a munkás helyett ügyességgel és erővel bír, maga a virtuóz, amely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben...” „A termelési folyamat véget ért abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint a rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta.”⁷⁰

A társadalmi munka egyik mozzanata, a tárgyiasult munka mind „hatalmasabb testként” áll szemben a másik mozzanattal, a szubjektív, eleven munkával. A termelés tárgyi eszközei, „a munka objektív feltételei az eleven munkával szemben egyre kolosszálisabb önállóságra tesznek szert, amely már magában a terjedelmében is kifejezésre jut, és... a társadalmi gazdagság egyre hatalmasabb adagokban lép szembe a munkával mint idegen és uralkodó hatalom.”⁷¹

De a gépi berendezésben tárgyiasult munkának ez a hatalma a közvetlen, eleven munka felett a dolognak csupán a „technikai” oldala, mint társadalmi viszony a maga elvontságában még nem mutatja meg társadalmi formameghatározottságát. A polgári szerzők többsége megáll ezen a ponton, misztikumba burkolja ember és technika elvont viszonyát, a gépnek, technikai berendezésnek, tárgyiasult tudománynak stb. az ember ellenőrzése alóli kiszabadulásában, az ember fölötti uralmában jelölve meg a munka elidegenedésének legfőbb tartalmát.

S ez látszólag magáva Marxszal is — egy-egy citátumot kiragadva — igazolható: „A tudás a gépi berendezésben mint a munkáson kívül álló idegen valami jelenik meg; az eleven munka pedig mint az önállóan ható tárgyiasult munka alá besorolt.”⁷² De Marx természetesen nem áll meg a „technikai elidegenedésnél”. „A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak — amelyet a társadalmi munka magával mint a maga egyik mozzanatát szembeállított — a *tárgyiasult voltán* van, hanem az *elidegenült*, külsővé-idegenné vált, elidegenedett voltán, azon, hogy nem a munkához, hanem... a tőkéhez tartozik.”⁷³ Az úgynevezett technikai elidegenedés annak a kifejeződése, hogy az eleven munkának a tőke által való elsajátítása „közvetlen realitást kap”.⁷⁴ A gépi berendezés a kapitalizmus kifejlődésével nem pusztán technikai formája a termelési eszközöknek, hanem az *állótőkének*, illetve „*egyáltalában a tőkének a legadekvátabb formája*”. Az elidegenedés valóságos, *társadalmi* tartalma itt a tőke—bérmunka viszony, amely „gépi berendezésként létező állótőkében... úgy van tételezve, mint a tőke használati értékének a munkaképesség használati értékéhez való viszonya”.⁷⁵ A gépi nagyipar kifejlődésével tehát totálissá válik az elidegenedés, a tárgyiasult munka, mint uralkodó hatalom az eleven munkával most már „nemcsak annak elsajátítása révén, hanem magában a reális termelési folyamatban”⁷⁶ lép szembe.

A munka társadalmi termelőereje a gépi berendezésként létező állótőkében van „felszíva”, „a tőke inherens tulajdonságaként van tételezve; *mind a tu-*

⁷⁰ Uo. 161.

⁷¹ Uo. 286—287.

⁷² Uo. 163.

⁷³ Uo. 287.

⁷⁴ Uo. 167.

⁷⁵ Uo. 162.

⁷⁶ Uo.

dományos erő, mind a társadalmi erőknek a termelési folyamaton belüli kombinációja, végül a közvetlen munkából a gépekbe, a holt termelőerőbe áttett ügyesség”.⁷⁷ Ezzel egyszerre mind a munka közvetlenül társadalmi jelleget ölt. Azáltal, hogy maga az általános társadalmi tudás válik mindinkább közvetlen termelőerővé, hogy a termelési folyamat egyre nagyobb mértékben függ „a tudomány általános állásától és a technológia haladásától”, a tudományos munkaszervezéstől, az egyes egyének munkája mindinkább önállótlanná, mint egyéni munka jelentéktelenné válik. A tendencia az, hogy „az egyesnek a munkája a maga közvetlen létezésében mint megszüntetett egyes munka, azaz mint társadalmi munka” tételeződik.⁷⁸ Az egyes munka „mint olyan” egyre kevésbé bizonyul „termelőnek”, „hanem csak a természeti erőket maguknak alárendelő közösségi munkákban termelő, a közvetlen munkának ez a társadalmivá emelése pedig mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségi mivolttal szembeni gyámoltalanságra redukálása jelenik meg”.⁷⁹

Az elidegenedést — mind a gépeknek, mind a munka társadalmi kombinációjának uralmát az egyén felett — tehát a tőke „önfejlődése” hajtja végső formájáig. Ez egyszerre mind „a végső fejlődése az értékviszonynak és az értéken nyugvó termelésnek”.⁸⁰

A következtetés — amelyet inkább csak a marxi szövegekkel illusztrálni, semmint mi magunk levonni akartunk — az, hogy a tőkés termelési mód fejlődése munka és szabadság *sajátosan* ellentmondásos viszonyának fejlődését produkálja.

Egyfelől mérhetetlenül kibővíti az ember természet feletti uralmának, a társadalom szabadságának határait a roppant tárgyi és szellemi gazdagság, az egyetemes érintkezés megteremtésével, a szükségletek és képességek egyetemessé fejlesztésével, valamennyi társadalmi termelőerő életre hívásával. Ez a gazdagság és hatalom azonban — mivel létrehozása munka csere nélküli elsajátításán alapul — magával a munkával, a dolgozó egyénekkel szemben, rajtuk uralkodó idegen hatalomként, mint tőke nő egyre hatalmasabbra, míg nem olyan fokot ér el, hogy szükségszerűséggé válik alárendelése a társult egyéneknek, a dolgozó közösség ellenőrzésének.

A munka, a termelés tőkés meghatározottsága ily módon nem mond ellent munka és szabadság lényegi egységének, azonosságának, még akkor is, ha ez az egységük a tőkés formációban éppen ellentétük kifejlődéseként, *elválásuk* folyamataként jelenik meg. „Ameddig a tőkén nyugvó termelés a társadalmi termelőerő fejlődése szempontjából szükséges, ennél fogva legmegfelelőbb forma, addig az egyéneknek a tőke tiszta feltételei közti mozgása mint szabadságuk jelenik meg... Természetesen csupán korlátozott alapon való szabad fejlődés ez — a tőke uralmának alapzatán. Ezért ez a fajta egyéni szabadság egyszerre mind minden egyéni szabadság legteltesebb megszüntetése és az egyéniség teljes alávetése olyan társadalmi feltételeknek, amelyek dologi hatalmak, sőt túlhatalmú dolgok — maguktól a vonatkozásban levő egyénektől független dolgok — formáját öltik.”⁸¹

*

⁷⁷ Uo. 178.

⁷⁸ Uo. 173.

⁷⁹ Uo. 164.

⁸⁰ Uo. 168.

⁸¹ Uo. 123., 124.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnik, némi magyarázatra szorul, miért taglaltuk ilyen részletességgel munka és szabadság viszonyát. Mint erre már utaltunk — a „szabad” időnek főleg az általános szociológiai irodalomban használt fogalma per definitionem a munkától szabad jellegére épül, a munkával való szembeállítására e fogalom kiindulópontja, legáltalánosabb módszertani alapja. Ami sajátosan a polgári szabad idő irodalom jó részét illeti, a szembeállítás itt abszolút jelentésű, munka és szabadság *elvont* ellentétéként fogalmazódik meg. (Szemléletesen kifejeződik ez az olyan — nyilván inkább propagandisztikus, semmint elméleti — „kategória” jelentésében, mint a „szabad idő társadalma”.) A problémát mégis mindenekelőtt az okozza, hogy helyel-közzel a marxista szabad idő irodalomban is találkozunk ezzel a szembeállítással, illetve ennek „enyhébb” formájával.

Azokra az álláspontokra gondolunk, amelyek a szabad időt az egyének mindenoldalú fejlődésének — ha nem is egyetlen —, az „igazi” „legfőbb” szférájaként tekintik, illetve a tevékenységek szabad voltának alapvető kritériumaként a „kényszermentességet”, a szabad választást stb. jelölik meg — kimondva vagy kimondatlanul a munkával való ellentétükben.

Példaként említhetjük a lengyel Kloskowska figyelemre méltó, a szabad idő vizsgálatokra nézve sok termékeny szempontot körvonalazó „Tömegkultúra” c. könyvét. Úgy véljük azonban, hogy a szerző nem teljesen gondolta át Marx szabad idő felfogását, akiről azt írja, hogy „a szabad idő rendeltetésének megállapításánál első helyen említette a szórakozást és a pihenést, melynek forrása a tevékenység szabadságának érzetében rejlik”.⁸² Marxnak „a szabad időről tett megállapításaiból” Kloskowska mindössze annyit olvas ki, hogy ezek „támogatják” a „lustálkodáshoz való jog” Lafargue meghirdette jelszavát, amelynek célja „a kötetlen szórakozás osztálymonopóliumának megtörése volt” és amely „jelentette a hedonista morál elemeinek rehabilitását és elfogadását a munkásmozgalom ideológiájában”.⁸³ Marx álláspontjával, megítélésünk szerint aligha egyeztethető össze a tevékenységek szabadságának olyan értelmezése, amely a *limine* kizár közülük nemcsak bármiféle munkatevékenységet, de még „a munka ellátásához szükséges információk olvasását is”.⁸⁴

A munka és szabadság viszonyára vonatkozó marxi felfogás néhány alap-elemének rekonstruálásával az volt a célunk, hogy jelezzük: a marxista szabad idő fogalom nem épülhet munka és szabadság abszolút szembeállításának előfeltevésére, a formális önkéntesség, szabad döntés értelmében vett szabadság fogalmára.

A továbbiakban igyekszünk néhány pontban összefoglalni — munka és szabadság viszonyának vizsgálata után — most már magával a szabad idő fogalommal, a szabad idő szabad voltával összefüggő általunk legfontosabbnak tartott kérdéseket — természetesen változatlanul a marxi szövegek bemutatásával.

1. Elsőként röviden kitérünk a szabad idő probléma eredetével összefüggő néhány kérdésre. A szabad időnek mint problémának a megjelenése nem pusztán a tudományos-technikai fejlődés, nem is egy-egy önmagában tekintett szociális folyamat stb. eredménye.

⁸² A. Kloskowska: „Tömegkultúra”, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971, 127.

⁸³ Uo. 127–128.

⁸⁴ Uo. 128.

Marx számára — első megközelítésben — a szabad idő mindenekelőtt annyiban érdekes, amennyiben maga is „beépül” a tőkés termelési viszonyok rendszerébe. A „gazdaságon kívüli”, azaz a tőkés formációt megelőző társadalmak szabad idejét nem vizsgálja formameghatározottságukban, hanem csupán a termelőerők fejlődésével összefüggésben, mint a tőkés viszonyok létrejöttének egyik feltételét. Itt arról a pusztán tényről van szó, hogy „az anyagi termelés minden embernek hagy többletidőt más tevékenységre”. „Az abszolút szükségletek fedezésére szükséges munkaidő *szabad* időt hagy (amely a termelőerők fejlődésének különböző fokain különböző), és ezért többletterméket lehet létrehozni, ha *többletmunkát* dolgoznak.”⁸⁵ Vagy néhány oldallal alább, folytatva a vitát Proudhonnal a többletérték forrásáról, így ír: „az embernek nincs szüksége egész idejére a létfenntartási eszközök megtermeléséhez . . . a létfenntartáshoz szükséges munkaidőn felül szabad idő áll rendelkezésére, tehát a többletmunkára is alkalmazhatja”.⁸⁶ Maga a tőkés bér-munka létrejötte feltételezi jelentős mennyiségű szabad idő meglétét. „Bér-munka . . . egyáltalában csak akkor következik be, amikor a termelőerő fejlődése már annyira előrehaladt, hogy jelentős mennyiségű idő vált szabaddá; ez a szabaddá tevés itt már történelmi termék.”⁸⁷ Éppen a tőke legfőbb törekvése, hogy a szükségletek fedezésére fordított időn túli szabad idő minél nagyobb részét munkaidővé, értéktöbbletet termelő többletidővé változtassa. „Magát a viszonyt megszüntetni”, ez a cél; úgyhogy maga a többlettermék is mint szükséges jelenik meg. S éppen a szabad időnek ez a „termelő” idővé változtatása, a többletmunka, a termelésnek a közvetlen létfenntartási szükségletek kielégítésén való túlhajtsa, a „fölös szükségletek”, a „luxus” stb. történetileg létrehozott, szükséges szükségletekként való tételezése, „a tőke nagy történelmi oldala”.

Ezzel egyszersmind a szabad idő merőben más jelentést nyer, nem a pusztán létfenntartásra fordított munkán felüli idő, hanem — a tőke álláspontjáról — a „nem-termelő” idő, a nem-munkaidő. Munkaidő és szabad idő *abszolút* szembeállítását, ily módon, maga a tőke tételezi — a munka bér munkává változtatásával, azzal, hogy a munka termékeit, a gazdagságot értékkel, a munka-idővel méri.

Munkaidő és szabad idő ebben a „gazdasági” ellentétében a tőkés viszonyok között mindvégig megmarad. A termelőerők fejlődése hosszú időn át pusztán annyit jelent, hogy a szükséges munkaidőhöz képest nő a többletmunkaidő aránya.

2. Munka és tulajdon elválásának mértékében, a munkával szembenálló társadalmi gazdagságnak, a tőke hatalmának növekedésével egyre nagyobb mértékű a munka elidegenedése. A szabad idő a munkás számára mint szabadság, a munkától való megszabadulásként jelenik meg. Miután a munkással mint eleven munkaképességgel szemben saját munkája, saját életnyilvánulása is idegenként jelenik meg, „mert átengedte a tőkésnek”, ha a tőke anélkül is hajlandó lenne megfizetni, hogy dolgoztatná, „a munkaképesség — mint már idéztük — örömmel belemenne ebbe az alkuba”. Ez a reális tény fontos forrása a pszichológizáló szabad idő felfogásoknak (egyben munka és szabad-

⁸⁵ MEM 46/II, 87. j.

⁸⁶ Uo. 114.

⁸⁷ Uo.

ság elvont szembeállításának), amelyek a „szabadság érzetéhez”, a formális kényszermentességhez kötik a munkán túli tevékenységek szabad voltát.

A legsajátabb életnyilvánításnak ez az elidegenítése, az öntevékenységnak ez a teljes különválása a létfenntartástól, az anyagi élettől természetesen nem pusztán a „szabadságérzet” hiányát jelenti a munkában. A „Német ideológia” így válaszol erre a problémára: „Egyetlen korábbi időszakban sem öltötték a termelőerők az egyének *mint* egyének érintkezése számára ezt a közömbös alakot, mert érintkezésük maga még korlátozott volt. A másik oldalon a termelőerőkkel szemben áll az egyének többsége, akiktől ezek az erők el vannak szakítva, és akik ezért minden valóságos élettartalomtól megfoszva, elvont egyénekké váltak, de akik ezáltal kerültek csak abba a helyzetbe, hogy *mint egyének* egymással összeköttetésbe lépjenek. Az egyetlen összefüggés, amelyben a termelőerőkkel és saját létezésükkel még állanak, a munka, elvesztette náluk az öntevékenység minden látszatát, és csak úgy tartja fenn életüket, hogy elnyomoritja azt. Míg a korábbi időszakokban az öntevékenységet és az anyagi élet létrehozását az választotta el egymástól, hogy mindegyik más-más személyre jutott és az anyagi élet létrehozása az egyének korlátozottsága miatt maga is még az öntevékenység alárendelt fajtájának számított, most a kettő annyira különösik, hogy az anyagi élet maga egyáltalában célként, ennek az anyagi életnek a létrehozása pedig, a munka (amely az öntevékenységnak most egyedül lehetséges, de mint látjuk, negatív formája), eszközként jelenik meg.”⁸⁸

A „szabadság-érzet” hiányának reális alapja tehát mindenekelőtt az, hogy az egyének számára a termelés tárgyi feltételeivel való egyetlen összefüggésük, a munka, csupán létfenntartásuk eszköze. Másrészt az idézetből az is egyértelmű, hogy nem szabadságuk teljes, abszolút hiányáról, hanem szabad tevékenységük „negatív formájáról” van szó. Vagyis öntevékenységük terét nem — a társadalmi viszonyok érintetlenül hagyása mellett — a szabad időben találják meg, hanem „a termelőerők meglevő totalitását el kell sajátítaniok, . . . hogy eljussanak öntevékenységükhöz”.⁸⁹

3. Ami az egyének munkán kívüli életének, szabad idejüknek a szabad voltát illeti, ezt is a tőkés termelési viszonyok, a munka és tulajdon elválasztottsága határozzák meg. Az elidegenített termelő élettel szemben a saját élet kétségtelenül a munka kényszerétől mentesnek, szabadnak, „önrendelkezésű” életnek jelenik meg. „A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása . . . teljesen különböző. Az elsőben (termelési eszközök fogyasztása. — *F. Gy.*) a munkás a tőke mozdatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagát, és a termelési folyamaton kívüli életfunkciókat végez.”⁹⁰ A polgári szabad idő felfogásokban a munka—szabad idő dichotómia a dolgozó egyének életének ezt az antinomikus szerkezetét — termelő élet és saját élet ellentétét tükrözi. A munkának, egyáltalában az egyén *társadalmilag* tevékeny életének ez az ellentétes létezése „privát életével”, *szabad* idejével a munkától, általában a társadalmi kötöttségektől való szabadságaként (megszabadulásaként) fogalmazódik meg a polgári szabad idő szociológiában. Ezt a látszatszabadságot azonban eleve megszünteti az a tény, hogy a munkás a tőkés viszonyok között

⁸⁸ MEM 3, 71.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Marx: A tőke, I; MEM 23, 533.

csak mint bér munkás van meghatározva, mint pusztán munkaerő, ezért egyéni fogyasztása csak mint munkaerejének újratermelése (amelynek szükségleteit a termelőerők mindenkori fejlettsége szabja meg) lehetséges, azaz mint a tőke termelésének és újratermelésének egyik mozzanata. Másrészt mivel egyéni fogyasztásával a tőke számára termeli munkaerejét, eleve *idegen* munkaerőt termel, életnyilvánításának tárgyi feltételeitől elválasztottan, önmaga számára is idegenként, pusztá „munkaállatként” termeli újra. Könnyen belátható, hogy a „fogyasztói társadalom” e viszony alapszerkezetén mit sem változtat. Az egyén számára elérhető fogyasztási javak mégoly bősége, a szabad idő eltöltésének legváltozatosabb lehetőségei sem szüntetik meg az egyén pusztá munkaerőként — noha szükségleteiben és élvezeteiben viszonylag gazdag munkaerőként — való létezését, tényleges szabadságának, a munkának tárgyi feltételeitől való elválasztottságát.

Személyes élete, szabad ideje ily módon munkaidejének pusztá függelékévé válik, bármennyire jelenik is meg elidegenített élettevékenységével szemben élete szabad szférájának látszataként.

4. A szabad idő növekedése a tőkés gépi nagyipar fejlődésén alapul. A termelési folyamat tudományos folyamattá való átváltoztatása, a közvetlen munka szerepének csökkentése és „gyámoltalanságra” redukálása, a termelés társadalmivá emelése — a munka felszabadulásának, a közösségi társadalom létrejöttének eme feltételei között van az egyre növekvő szabad idő, a rendelkezésre álló idő, amelyet „létrehozni a tőke fő rendeltetése”.⁹¹ Amikor a gépi nagyipar már magasabb fokot ért el, és az összes tudományok foglyul vannak ejtve a tőke szolgálatában, amikor „közvetlenül a tudományból fakadó elemzése és alkalmazása mechanikai és kémiai törvényeknek . . . a gépet képessé teszi, hogy ugyanazt a munkát végezze, amelyet korábban a munkás végzett”, akkor a társadalom valóságos gazdagsága „az alkalmazott munkaidő és a terméke közötti roppant aránytalanságban nyilatkozik meg”. A termelőerőknek ez a fejlődése azt eredményezi, hogy többé nem annyira „a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. Az *idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik*, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben. Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem értéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A *tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi faj általános erői fejlődésének. Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik, és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és ellentétesség formáját.” A társadalom gazdagságának nemcsak mértéke, hanem további fejlődésének egyenesen feltétele „az egyéniségek szabad fejlődése . . . a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő révén.”⁹²

⁹¹ MEM 46/II, 170.

⁹² Uo. 167., 168., 169.

5. A különböző szabad idő fogalmak megalkotásában fundamentális szerepe van a szabad idő rendeltetésére vonatkozó elképzeléseknek. A polgári szabad idő fogalmaknak — akár előfeltevésként, akár explicit tartalmi elemként — általános jellemzője egyfelől az „elidegenült” munkával szembeni kompenzatív funkció, másfelől az a módszertani kiindulópont, hogy a szabad időt csaknem kizárólag az egyes elszigetelt egyén vonatkozásában tekintik, a szabad idő társadalmi funkcióját vagy fel sem vetik, vagy pusztán a technikai fejlődés megkövetelte tanulási szükséglet elvont összefüggésére redukálják stb.

Amit Marxnak a szabad idő rendeltetésére vonatkozó felfogásából hangsúlyozni kívánunk, az mindenekelőtt a szabad idő társadalmi formameghatározottságával, történeti konkrétságával függ össze.⁹³ A *társadalom* rendelkezésre álló idő forrása — az osztálytársadalmak viszonyai között — az, hogy a dolgozó népességnek többletidőt kell dolgoznia, saját szükségletén felül kell termelnie. Ez biztosítja a nem dolgozó osztályok számára „az emberi faj általános erőinek” fejlesztését, ami a fizikai és szellemi munka társadalmi megosztásának létrejötté óta az uralkodó osztályok monopóliuma. A szabad időnek ugyanez az osztálytartalma megmarad — természetesen módosult formában — a tőke viszonyai között is. „... hogy a munkásnak többletidőt kell dolgoznia, azonos azzal, hogy a tőkésnek nem kell dolgoznia és ily módon ideje mint nem munkaidő van tételezve, hogy a szükséges időt sem dolgozza. A munkásnak többletidőt kell dolgoznia, hogy az újratermeléséhez szükséges munkaidőt tárgyasíthassa, értékesíthesse, azaz objektíválhassa. Másrészt ezért a tőkés *szükséges munkaideje is szabad idő*, nem a közvetlen létfenntartáshoz megkívánt idő. Minthogy minden *szabad idő* a szabad fejlődés számára való idő, a tőkés bitorolja a munkások által létrehozott *szabad időt* a társadalom számára, azaz a civilizációt, és Wade-nak ebben az értelemben ... igaz van, amikor a tőkét a civilizációval egyenlőnek tételezi.”⁹⁴

A szabad idő társadalmi funkcióját a tőke ellentmondásos természete határozza meg. A civilizáló funkció kisajátítása egyszersmind az uralkodó osztály hatalmának igazolásaként jelenik meg, mint pl. Millnél: „Az emberi [...] *tökéletesedhetés*, vagyis az a képesség, hogy a tudomány és a boldogság egyik fokáról állandóan egy másik, nagyobbra haladjon tovább, úgy tűnik, nagyrészt az olyan emberek osztályaitól függ, akik *urai idejüknek*, azaz elég gazdagok, hogy mentesüljenek minden gondtól az élvezetek egy bizonyos állapotában élés eszközeit illetően. Az embereknek ez az osztálya művelési és gyarapítja a tudomány birodalmát; ezek terjesztenek fényt; gyermekeik jobb nevelést kapnak és felkészülnek a társadalom legfontosabb és legkényesebb funkcióinak

⁹³ Természetesen találhatók Marxnál olyan megfogalmazások, gondolati szegmentumok, amelyekből — ha önmagukban, kontextusukból kiragadva tekintjük — összeállítható egy „általában való szabad idő” fogalom (pihenésre, szórakozásra, „magasabb tevékenységre” való idő stb.). De mint utaltunk rá, Marxot elsősorban a szabad idő „gazdasági” (tőkés) formája érdekli — legyen szó akár a tőkés viszonyok genezisééről, akár felbomlásáról —, illetve a szabad időnek a kommunista társadalomban betöltött rendeltetése.

⁹⁴ MEM 46/II, 107. A többletmunka aspektusából tekintve a társadalom szabad idejét természetesen más, rejtettebb formákban „elhasználja” a tőke. „...a többletmunka létrehozásának az egyik oldalon megfelel mínusz-munka, relatív hanyatlás (vagy a legjobb esetben *nem-termelő* munka) létrehozása a másikon”. (A tőkés mellett elsősorban „a többlettermékből élő pauperokról ... stb.” van szó.) Vagyis az ily módon, a többletmunka révén megteremtett szabad időnek egy része „az egész társadalomra vonatkozóan azután a *rendelkezésre álló idő* ... a tudomány, művészet stb. termelésére való idő ... is”. (MEM 46/I, 290.)

betöltésére; törvényhozókká, bírakká, igazgatókká, művészeti feltalálóká és minden nagy és hasznos munka vezetőivé válnak, amelyek révén az emberi nemnek a természeti erők feletti uralma kiterjed.” „*A tőkének kamatának igen magasnak kell lennie* ahhoz, hogy a társadalom egy tekintélyes részének módjában legyen azokat az előnyöket élvezni, amelyeket a *ráterés* szerez meg.” Marx a következő előkomentárral vezeti be Mill fejtegetését:

„Mill tehát nem tussolja el a tőke és munka ellentétét. Szükséges, hogy a *profitráta* nagy legyen ahhoz, hogy a közvetlen munkától független társadalmi osztály jelentős legyen; ehhez tehát a bérnek relative kicsinek kell lennie. Szükséges, hogy a munkás tömeg ne legyen ura idejének és rabszolgája legyen szükségleteinek ahhoz, hogy az emberi (társadalmi) képességek szabadon kifejlődhessenek azokban az osztályokban, amelyeknek ez a munkásosztály csak talapzatul szolgál. A munkásosztály képviseli a fejlődésnélküliséget, hogy más osztályok az emberi fejlődést képviseljék. Ez nyilvánosan az az ellentét, amelyben a polgári társadalom fejlődik és minden addigi társadalom fejlődött, *szükségszerű törvényként*, azaz a fennálló az abszolút ésszerűként kimondva.”⁹⁵

A szabad idő mint a közvetlen munkától való függetlenség, az uralkodó osztályok privilégiuma, — rendeltetése csak a tőke antagonizmusán keresztül jut érvényre: feltétele „a munkás fejlődésnélkülisége”.

A tőke fejlődésével, amilyen mértékben a tőke magába szívja „a társadalmi agy általános termelőerőit, amint „a tudománynak magára a közvetlen termelésre való alkalmazása számára meghatározó ösztönző nézőponttá válik”, a tudományos tevékenység jórészt maga is mint „munka” jelenik meg, „termelő” munkaként, azaz bér munkaként. Így jut el a tőke arra a fejlődési fokra, amelyen többé már nem a közvetlen munka, hanem a *rendelkezésre álló idő* a gazdagság igazi mércéje. De egyszersmind a tőke belső ellentmondásainak teljes kifejlődéséhez vezet el, mivel a tőkének *szükségszerű feltétele*, hogy továbbra is munkaidővel mérje a gazdagságot: továbbra is „a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tetelezi”.⁹⁶

Ily módon a tőke „a termelőerők és a társadalmi vonatkozások” kifejlesztésével — amelyek csupán eszközök voltak számára ahhoz, „hogy a maga korlátolt alapzatáról kiindulva termeljen”, akaratlanul létrehozta „az anyagi feltételeket ahhoz, hogy ezt az alapzatot a levegőbe röptésék”.⁹⁷

A tőkés magántulajdon megszüntetésével gyökeresen megváltozik a szabad idő rendeltetése. Ezt lényegében két tényező határozza meg: a tőke létrehozta elidegenedés megszüntetése, leküzdése és a kommunista társadalom legfőbb termelőerejének, a *társadalmi egyénnek* a kiformalása. Az elidegenedés megszüntetése nem pusztán a tulajdonforma megváltoztatásának aktusát jelenti, hanem az általános társadalmi termelőerők *elsajátítását*, a szó legtagabb értelmében. A termelés tőkés formájában a társadalom összes termelőerői az állótőkében vannak felhalmozva tárgyi formában, az ügyesség, a tudás „nem a munkásban létezik, hanem a gépben, és a géppel való tudományos kombináció révén egészként ható gyárban”, „a munka társadalmi szelleme az egyes munkásokon kívül objektív létezésre tesz szert”.⁹⁸ A történelmi szük-

⁹⁵ Marx: „Értéktöbblet-elméletek”, Harmadik rész, 83—84.

⁹⁶ MEM 46/II, 169.

⁹⁷ Uo. 169—170.

⁹⁸ Uo. 13.

ségszerűség most — a tőkeviszony megszüntetése után, amikor a munkás már nem a tőke pusztá használati értéke, a tőke termelésének pusztá mozzanata — éppen az, hogy megszüntesse az önállóan ható tárgyiasult munka alá történt besoroltságát. A közösségi tulajdon lehetővé teszi e viszony megfordítását. A cél ekkor már olyan viszonyok megteremtése, amikor maga „a társadalmi termelés van besorolva az egyének alá, akik mint közös képességeiket kezelik”; nem a termelés feltételei alkalmazzák a munkást, hanem „a termelési eszközök közös elsajátítása . . . alapján társult egyének” „ellenőrzik össztermelésüket”.⁹⁹ A tárgyiasult munka jogi birtokbavételét ily módon szükségképpen hosszú történelmi periódus követi, amikor a munkás birtokba veszi „a munka társadalmi szellemét is”, amikor egyre inkább előtérbe kerül „a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egy szóval a társadalmi egyén kifejlődése”.¹⁰⁰ A „társadalmi egyénekre” — magától értetődően — nem pusztán a természet „megértése” és a felette való uralkodás a jellemző, hanem éppúgy „saját társadalmi összefüggéseik maguk alá rendelése”. A társadalmi egyének „egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek”.¹⁰¹

A kommunista társadalomban maga „a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg”,¹⁰² érthető tehát, ha ebben a fogalomban oldódnak fel végső soron a kommunista termelési viszonyok összes meghatározásai. Ez határozza meg a szabad idő társadalmi rendeltetését is: „Az egyéniségnek szabad fejlődése . . . a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelelő az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén.”¹⁰³

A társadalmi egyén kifejlődésének természetszerű feltétele és velejárója, hogy a szabad idő nem maradhat meg pusztán az egyén „privát életének” tereként, — az egyén társadalmivá válásának mértékében — maga is „társadalmiasul”. A szabad idő rendeltetése szükségképpen előírja a vele való társadalmi gazdálkodás tervszerűen szabályozott felhasználását.¹⁰⁴ Marx egyenesen arról beszél, hogy az „idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt sokkal magasabb fokban válik törvénné.”¹⁰⁵

⁹⁹ Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, 28.

¹⁰⁰ MEM 46/II, 169.

¹⁰¹ MEM 46/I, 78.

¹⁰² MEM 46/II, 169.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Idézett könyvében Kloskowska, ha aggályát fejezi ki azzal a „szélsőséges elvvel” kapcsolatban, „amely szerint a szervezett kulturális képzésnek elsőbbséget kell biztosítani más szabadidő-tevékenységekkel szemben”; szerinte a „szabadidő-tevékenységek spontán fejlődése valamennyi iparosodott országban előnyben részesíti a szórakozás-jellegűeket, és ezzel a ténnyel mindenkinek számolnia kell”. (I.m. 128.) Anélkül, hogy a szórakozás, illetve szervezett kulturális képzés primátusának kérdésében állást kívánnánk foglalni, csupán megjegyezzük, hogy az utóbbi szerepe semmiképpen nem becsülhető le a fenti értelemben vett „társadalmi egyének” tömeges kifejlesztésében, márpedig ez a kommunista társadalom felépítésének szükségszerű feltétele, amellyel minden marxistának számolnia kell.

¹⁰⁵ MEM 46/I, 88.

6. Végül — összefoglalásképpen — egyetlen kérdést érintünk még: munka és szabad idő ellentétét a kommunista termelési mód viszonyai között. Marx azt írja, hogy amikor a termelőerők növekedése már nem kötődik többé „idegen többletmunka elsajátításához”, hanem maga a munkástömeg sajátítja el a maga többletmunkáját, — „ezzel a rendelkezésre álló időnek nincs többé ellentétes létezése”, „maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik”.¹⁰⁶

a) A munka és szabad idő közti ellentét megszűnésének alapja először is az, hogy a munka elveszti a bér munka jellegét, a szabad idő — mint a társadalmi egyén, a legfőbb termelőerő kifejlődésének tere — a nem-munka jellegét.

„A munkaidő mint a gazdaság mértéke magát a gazdaságot mint a szegénységen alapulót tételezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a többletmunkaidőhöz való ellentétben és ellentét által létezőt — vagyis az egyén egész idejének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén pusztán munkássá degradálása, a munka alá való besorolása.” Ezzel szemben a kommunista társadalomban a valóságos gazdaság nem a munkaidő, hanem „valamennyi egyén kifejlődött termelőereje”.¹⁰⁷

b) A közvetlen munka, az anyagi termelés szabaddá válik abban az értelemben, hogy „1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg”.¹⁰⁸

c) A közvetlen munka a szabad idő bázisává válik, és egyszersmind a szabad időben megszerzett képességek kifejtésének terévé. „A szabad idő — amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és e más szubjektumként lép be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez utóbbi egyszersmind diszciplína a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik.”¹⁰⁹

d) Mindez természetesen nem jelenti munka és szabad idő teljes azonoságát, ellentétek nélküli egységét, nem jelenti valamiféle idillikus szabadság birodalmává váló átalakulását. „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, s ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségyszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy

¹⁰⁶ MEM 46/II, 171–172., 175.

¹⁰⁷ Uo. 172.

¹⁰⁸ Uo. 86.

¹⁰⁹ Uo. 175.

az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő-felhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.”¹¹⁰

A markáns fogalmazás, a szabadság igazi birodalmának nyomatékos megkülönböztetése az anyagi termeléstől mint a szükségszerűség birodalmától, korántsem jelenti munka és szabadság polgári értelemben való szembeállítását. A „társadalmisult ember” számára a természeti szükségszerűség birodalmával való küzdés éppúgy mint a szabad idő, eszköz „a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyébe egy történelmileg létrehozott szükséglet lépett.”¹¹¹

*

Munka és szabad idő viszonyának tisztázása — mint igyekeztünk kimutatni — elemi feltétele a szabad idő fogalom megalkotásának. Az is nyilvánvaló számunkra, hogy ez nem választható el munka és szabadság összefüggésének vizsgálatától. A következtetés, amelyhez el akartunk jutni, az, hogy a polgári szabad idő fogalmak elméleti-módszertani előfeltevése — a tőke álláspontjáról tekintett munka, a bér munka elvont ellentéte a szabad idővel, szabadsággal — szükségképpen zsákutcába viszi a kutatást, továbbá, hogy a probléma marxista megközelítése nem nélkülözheti a munka—szabad idő (szabadság) ellentét társadalmi tartalmának konkrét történeti vizsgálatát. Kiváltképpen fontos ez a szocialista társadalomban a fejlődés mai szintjén, amikor az ellentét megszüntetésének alapvető társadalmi feltételeit megteremtettük, de a „társadalmi egyén” tömeges kifejlesztése még történelmi nagyságrendű feladatként áll előttünk.

¹¹⁰ Marx: A tőke, III; MEM 25, Budapest 1974, 772—773.

¹¹¹ MEM 46/I, 219.